

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

RANDERS BINDINGSVÆRK

NIELS ERIK JENSEN
JØRGEN GANSHORN

RANDERS AMTS HISTORISKE SAMFUND

Randers Bindingsværk
indeholder resultaterne
af undersøgelser af de
bevarede bindingsværks-
huse i Randers købstad.
Konstruktioner og deko-
rationer sammenlignes
med nu forsvundne
bygninger og bindings-
værksbyggeri, især i de
østjyske nabobyer.

Omslaget viser
Johan Rohdes oliemaleri
fra 1906
»Vestergrave i Randers«.
(Randers Kunstmuseum).

RANDERS BINDINGSVÆRK

RANDERS BINDINGSVÆRK

ØSTJYSK BYGGETRADITION CA. 1530 -1800

NIELS ERIK JENSEN OG JØRGEN GANSHORN

RANDERS AMTS HISTORISKE SAMFUND 1987

Randers Amts Historiske Samfunds
Skriftserie No. 1.

Randers Bindingsværk
Østjysk byggetradition ca. 1530-1800
er udgivet af Randers Amts Historiske Samfund 1987.

Skrift : Baskerville.
Papir : G-print.
Tryk : Damsgaard Tryk, Mariager.
Indbinding : Centrum, Randers.
Lay-out : Niels Erik Jensen.
Redaktion : Lise Andersen og Peter Bondesen.

© N. E. Jensen, J. Ganshorn og
Randers Amts Historiske Samfund.

ISBN 87-87416-26-3

Hvor intet andet er anført, er fotografier og
tegninger udført af forfatterne.

Studierne til bogen er udført med støtte fra :
Kreditforeningen Danmark.
Nykredit.
Randers Kommune.

Bogen er udgivet med støtte fra :
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.
Planstyrelsen.
Randers Kommune.
Århus Amtskommune.

Støtte fra Fonden for dansk Bygningskultur
har muliggjort bogens udsendelse til medlemmerne af
Foreningen til gamle Bygningers Bevaring.
Tilskudsyderne takkes alle hjerteligt.

Omslag :
Johan Rohde : Vestergrave i Randers (1906).
Randers Kunstmuseum inv. 253.
Foto : Kirsten Nijkamp.

Indhold

Forord	7
Indledning	9
Randers i middelalderen	
Byens opkomst	11
Bygningstyper	15
Byggetraditioner	19
Randers 1550-1650	
Byens udvikling	23
Bygningstyper	25
Byggetraditioner 1550-1600	27
Byggetraditioner 1600-1650	39
Randers 1650-1800	
Byens udvikling	53
Bygningstyper	55
Byggetraditioner	60
Randers knægte	65
Registrant. Bevarede bygninger	69
Bindingsværkets terminologi	96
Litteratur	99
Utrykte kilder	100
Stedregister	100
Navneregister	102

Forord

Hensigten med denne bog er at give et indblik i den borgerlige bebyggelse i Randers i tiden frem til ca. 1800. Denne periode er i hovedtrækkene identisk med bindingsværkets udvikling i byen. Vægten er lagt på bygningernes konstruktive og dekorative udvikling sammenholdt med udviklingen i andre købstæder, mens byens og bygningstypernes udvikling er behandlet i summariske afsnit.

I bogens sidste afsnit er trykt en registrant. Beskrivelsen af de bevarede bindingsværksbygninger i Randers frem til ca. 1800 er udarbejdet af forfatterne i 1976-77. Registrantens omfang er beskedent i forhold til den mængde bindingsværksbygninger, der var bevarede ved århundredeskiftet. Takket være et omfattende materiale af ældre fotografier i Randers Lokalhistoriske Arkiv er det dog muligt at få et bredere indblik i den ældre bebyggelse, end vi får gennem de få bevarede bygninger. Særligt den lokale fotograf, Zehngraf, som optog serien »Gamle Bygninger i Randers« ca. 1896, skal fremhæves. Hugo Matthiesen fotograferede i Randers i 1917 i forbindelse med forarbejdet til bygningsfredningsloven af 1918.

Opmålinger af byens gamle huse udført af elever på Teknisk Skole i Randers, har været en nyttig kilde. Også en større samling af bindingsværksdele, der opbevares på Kulturhistorisk Museum, Randers, er gennemgået i forbindelse med denne undersøgelse.

Den antikvariske interesse for bindingsværkshusene i Randers kan følges tilbage til 1850'erne. Denne interesse har resulteret i skitser, opmålinger, noter og artikler. J. Kornerups tegning af Apostelgården fra 1858 til Randerskortet i førsteudgaven af det værk, der bærer J. P. Traps navn, må anses for at være den ældste egentlige registrering af et historisk bindingsværkshus i

Randers. Hermed var byens bindingsværk så at sige blevet opdaget, og siden da har disse bygninger været kendt som en del af landets bygningskultur.

Vilh. Dahlerup besøgte Randers i 1863 og efterlod sig en skitse fra Storegade 13. I pragtværket Tegninger af ældre nordisk Architektur blev Randershuse også nævnt. I delhæftet fra 1877 bragtes skitser af Torvegade 12 og Torvegade 21 udført af Hans J. Holm 1869 og 1870. R. Mejborg var i Randers i sommeren 1880. Hans kulturhistoriske interesse resulterede i en række skitser og noter om den daværende bebyggelse. Samlingen befinder sig nu i Nationalmuseets arkiv og indeholder vægtige oplysninger om bindingsværket i Randers. Samme år som Mejborg foretog sin rejse, gennemgik maleren Johan Rohde byens gamle gårde. Han interesserede sig især for bygningernes dekorationer og epigrafik. Hans publicering især af bygningstavlernes indskrifter er den første og grundlæggende redegørelse for byens borgerlige bygningshistorie.

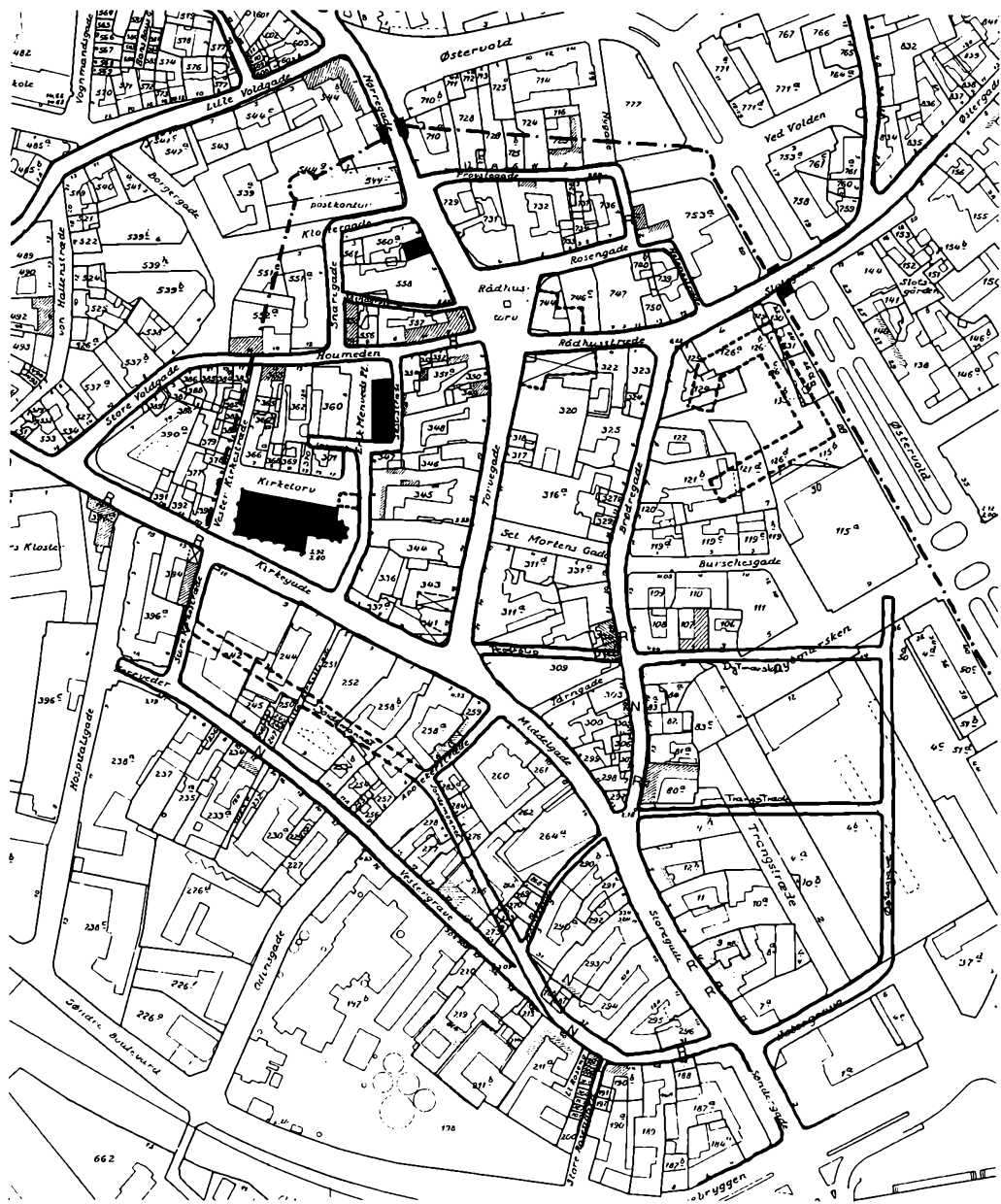
Senere har Mogens Clemmensen, Chr. A. Jensen og Otto Norn beskæftiget sig med såvel enkeltbygninger som samlede bebyggelser i Randers. Lokalt kan Aage Brunoe nævnes for sin historisk-topografiske beskrivelse af byens bygninger i 1924. Herforuden kunne en række lokalhistorikere nævnes, der i artikler direkte eller indirekte har berørt emnet.

Bearbejdningen af materialet til denne bog har kun været mulig takket være tilskud fra Randers Kommune, Nykredit og Kreditforeningen Danmark.

Tilskud til bogens udgivelse er ydet af Planstyrelsen, Århus Amt, Randers Kommune og Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.

Forfatterne takker for enhver håndsrækning til udgivelsen af bogen.

Grundkort over Randers ældre bykerne. Udsnit af Randers Kommunes oversigtskort 1963. Byens gadenet omkring 1650 er optrukket og byens afgrænsning mod volde og grave markeret ved en stipling. Kortet er udtegnet i 1976 ved skravering af bygninger i bindingsværk. En markering - N - betyder, at bygningen senere er nedrevet. Markering - R - angiver, at bygningen er beskrevet i registrantdelen. Kortet er gengivet 1:4000.

Indledning

Randers er ikke kendt som nogen bindingsværkets hovedstad i Jylland. Det er Ålborg i nord og Ribe i syd, der gør sig gældende, ligesom Helsingør og Køge gør det på Sjælland og Ystad i det gamle danske område Skåne. Men det må tillægges et spil af tilfældigheder og få steder nøje planlægning, at enkelte af vore købstæder i dag fremstår som bindingsværksbyer frem for andre. Stort set alle vore byer stod frem til omkring 1800 bebygget med bindingsværksbygninger. I alle landets større købstæder har bindingsværket utvivlsomt haft sine lokale særkender, hovedsagelig i den dekorative bearbejdning af bindingsværket. Vi kender det fra de ovennævnte byer, og tilsvarende har Randers haft en egen og helt særpræget og standhaftig bindingsværkstradition.

Skæbnens ugunst har villet, at så relativt få bindingsværksbygninger er bevaret i Randers til at bevidne disse lokale byggetraditioner. Nogle af hullerne mellem de tilbageblevne huse kan imidlertid fyldes ud med historiske overleveringer i form af beskrivelser, tegninger og fotografier.

På oversigtskortet fremstår de bevarede bindingsværksbygninger skraverede. Området, som vi her beskæftiger os med, er byens udstrækning år 1800. Omkring 1790 begyndte de grundmurede, pudsede faca-

der at dukke op i gadebilledet. Det var strenge klassicistiske facader, der dog ofte stod med gårdsiderne i bindingsværk. De økonomiske opgangstider for landet fra slutningen af 1700'erne og frem til 1813 resulterede i en række gode klassicistiske og empireprægede bygninger i den gamle bydel og langs udfaldsvejene Vestergade, Adelgade og Østergade.

Udbygningen gennem 1800'erne skete ved udfyldninger langs de førnævnte udfaldsveje. Schousgade-kvarteret blev bebygget o. 1850, og omkring århundredeskiftet var bebyggelsen nået nord for Fabersvej. I den gamle bydel skete der dog også fornyelser, som det fremgår af Henrik Pontoppidans beskrivelse fra 1885. Et uddrag lyder: »Det er en ny tid, det nittende århundrede, der omsider under fuld musik har holdt sit sejrende indtog i den gamle seje laksestad . . . Det er de store spejlglasruders tid.« Senere uddybes intentionerne for byens modernisering: »Med virkelig held er det lykkedes den unge slægt at udrydde så godt som ethvert spor af de gamles bondeagtige stædighed og breder over byen et skær af intelligent og moderne hovedstadsliv, som det har været deres ærgerrighed at bibringe den.«

Den begejstring, som Pontoppidan udtrykker for de moderne tider, den industri-

aliserede tids formåen i forhold til svundne dage, har været udbredt, men enkelte mandede dog til besindighed med hensyn til kritikløst at forkaste fortidens bygværker for store torvedannelser eller nye bygninger. Disse bevaringsbestræbelser dukkede op over hele landet, og med større eller mindre held lykkedes det at bevare værdifulde enkeltbygninger rundt om i vore købstæder. I Randers stod striden først om Helligåndshusets bevarelse eller fjernelse til fordel for et torv. Striden blev afgjort i 1894 til fordel for en restaurering af huset. Efter Helligåndshusets bevarelse fulgte andre bygninger, hvor man valgte restaurering i stedet for nedrivning. I Randers blev det dog som i de fleste andre byer ved bevaring af enkeltbygninger. Forståelsen for bevaring af samlede kvarterer eller gader hører en nyere tid til.

Fra århundredeskiftet til 1. verdenskrig skete der en rivende fornyelse af den gamle bydel. Denne blev fulgt op af store boligbebyggelser i 1930'erne. Siden er flere ældre bygninger punktvis blevet nedrevet og erstattet med nyt.

En af de mere radikale ændringer af den gamle byplan skete i 1960'erne i forbindelse med anlægget af den nye rutebilstation. For at skaffe plads blev bebyggelsen og gaderne øst for Storegade nedlagt og arealet planeret til den nuværende rutebilplads.

Gadebilledet i den gamle bydel er, frit efter Pontoppidan, præget af moderne huse og store spejlglassruder. De snoede gadeforløb og de mange bevarede huse, der trods alt er tilbage, mildner dog de ærgerrige hovedstadsbestræbelser og fortæller, at byens bondeagtige stædighed stadig fastholder købstadspræget.

Bevaringsbestræbelserne, som nu har udfoldet sig i godt hundrede år, har reddet flere historisk værdifulde bygninger. Gode restaureringer har sikret dem for eftertiden. Denne - lad os blot kalde det den bondske - stædige holden fast ved nogle af fortidens bygninger har i dag givet en udbredt forståelse for disse historiske huse. I dag er det ikke kun enkeltbygninger, der restaureres. Samlede bebyggelser i den gamle bydel istandsættes nu nænsomt.

Randers i middelalderen

Byens opkomst

Randers alder som by kan næppe anslås med et enkelt årstal, og hermed ligner den de fleste andre danske købstæder. Vi kan gå det historiske kildemateriale igennem og konstatere, at navnet Randers nævnes i slutningen af 1100årene. I dødebogen fra Lund nævnes et dødsfald, nemlig benediktinernonnen Thrugundis »in Sancte Marie de Randrusia«.

Hermed antydes ganske vist ikke, at der da fandtes en købstad ved navn Randers. Sammenholdt med fund af mønter med Randers som møntsted, slået under Knud den Hellige, der døde foran alteret i Sct. Albans Kirke i Odense 10. juni 1086, kan vi dog nok gå ud fra, at byen havde en ganske væsentlig betydning allerede ved midten af 1100årene.

Ser vi alene på byplanen som det arkitektoniske udtryk for en historisk udvikling, tegner der sig et billede, som det kan være ganske godt at holde sig til i det følgende. Kortfattet og med deraf følgende generaliseringer skal fortælles om byen indtil vi kommer til en periode, hvorfra der er bevareret alvorlige og endnu synlige beviser på bebyggelse.

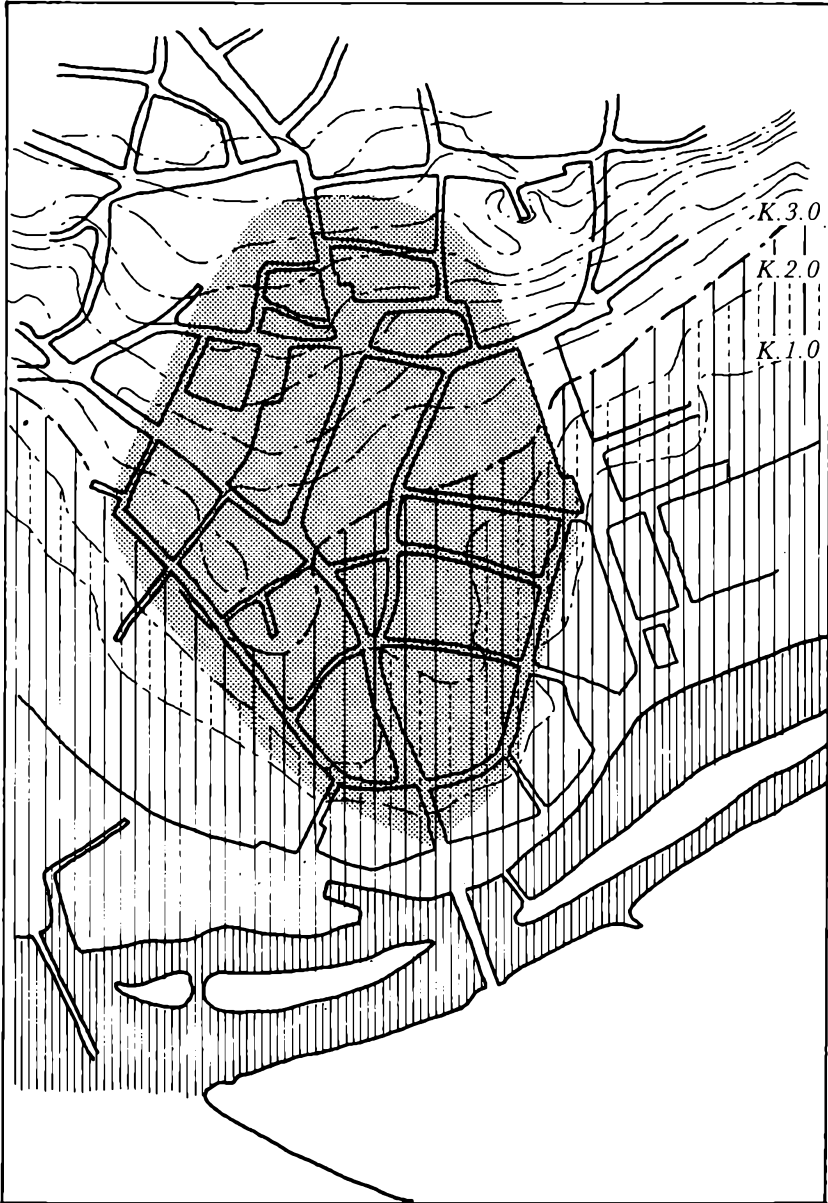
Randers er anlagt på en tange eller lille halvø i Gudenaens udløb i fjorden. Udløbet havde ikke form af et delta, men der var

dog flere arme, der afsnørede småøer. Byens bebyggelse har antagelig fra begyndelsen holdt sig passende oven for de sumpede åbrinker, ja, i praksis oven for den nuværende kote + 3.00.

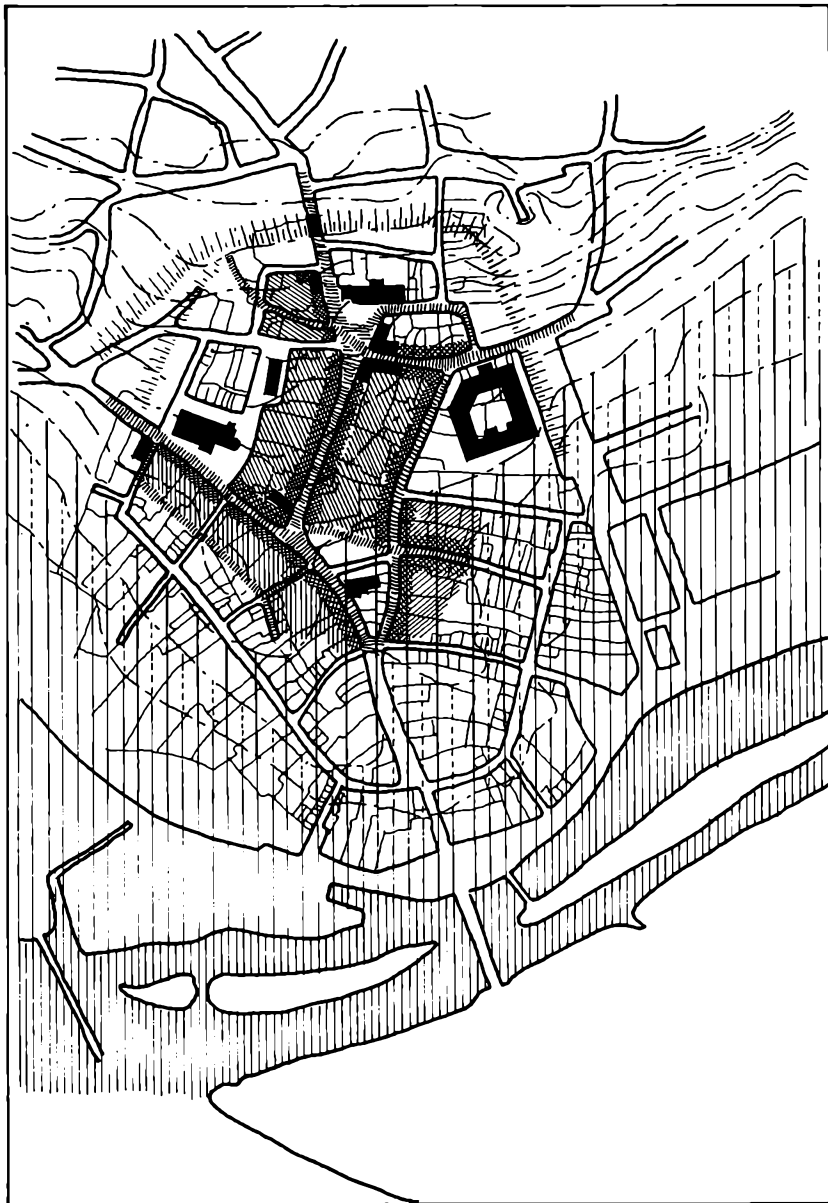
Omtrent midt på tangen kan man forestille sig, at en handelsplads har samlet sig på begge sider af hovedfærdselsåren over åen. Vi formoder, at denne overgang - sikkert fra begyndelsen et vadested - har ligget noget vestligere end den senere bro. Overgangen var sikkert placeret således, at en af øerne i åløbets midte har dannet »mellemstation« i vadestedet.

Denne handelsvej, hovedgaden eller som det kaldes i England, highstreet, har nok omtrent fra begyndelsen haft mindre baggader bag grundene. De gader, som vi her tænker på, er jo Torvegade som highstreet og Brødregade og Kirkegade som backstreets.

Uden om disse gader lå de kirkelige institutioner og bygninger. Netop det forhold leder tanken hen på, at bydannelsen med en hovedgade og to baggader kan være ældre end kristendommens indførelse. Der er jo netop ikke tale om en gadeanlægning, som det kendes fra andre byer, men om det modsatte. Ældst blandt kirkerne var Vor Frue Klosterkirke af herreorde-

Gadenettet i Randers ved århundredeskiftet. Terrænets fald er markeret med kotebetegnelserne K. 1. 0, K. 2. 0, K. 3. 0. Højdeforskellen mellem hver stiplede linie er 1 m. 3 meter koten, der antages at være ældste byggekote, er kraftigere optrukket. Byens ældste kerne inden for voldene er rastet.

Randers umiddelbart før reformationen. Byens hovedgade, Torvegade, er udbygget med samt baggaden Brødregade. Omkring denne bykerne placerer de kirkelige institutioner sig i hvert sit verdenshjørne og med rigelige friarealer omkring sig. På dette tidspunkt er bebyggelsen formentlig ved at brede sig i Kirkegade og Middelgade.

nen, benediktinerne - her indrettet som et nonnekloster. I forbindelse med undersøgelsen af denne kirke i 1905 blev det iagttaget, at bygningen delvis var bygget af frådstensblokke. Enkeltheder syntes at datere bygningen til 1100-årenes begyndelse.

Når byen senere efter 1462 fik sin handelsplads på denne kirkes kirkegård, og at det trekantede torv netop lå op til kirken, kan det måske ses som et forsøg på at omlægge byens handelsfunktion. Det kan være sket i forbindelse med en centralisering af handelen over Randers by. Noget tilsvarende skete i Lund, hvor byplanen blev omlagt, og der blev dannet torv op mod domkirken allerede i midten af 1100-årene.

Syd for handelsgaden blev der neden for den af os antagne byggekote + 3.00 efter midten af 1000-årene udlagt en trekantet grund mellem nuværende Middelgade, Tårngade og Brødregade. Her byggedes Sct. Clemens Kirke. I forbindelse med denne argumentation for forståelsen af byens grundplan er at bemærke, at kirken netop ikke lå ved overfartsstedet ved åen. Overfarten kan meget vel have været i nærheden af Apotekerstrædes forlængelse.

Andre har set byens udvikling i snæver sammenhæng med de kirkelige byggerier. Men hvorfor skulle byens handelsliv, der trods alt var basis for de kirkelige institutioner - måske bortset fra benediktinerklosteret - afvente og underlægge sig disse? I løbet af middelalderen øgedes byens omfang. Næringslivet blev tilført et øjensynligt væsentligt overskud fra det omliggende land, hvilket var til yderligere fordel for handelslivet.

Vi skal imidlertid op mod år 1500 for at få noget sikkert grundlag for at kunne udtale os om byens plan. Byen var på dette tidspunkt forlængst blevet indsluttet bag fæstningsværker med vold og grav, der forløb på nord-, øst- og vestsiden. Voldlinien

lå tæt nord for Vor Frue Klosters grund, ganske tæt op til Gråbrødrekløsterets bygninger, ved gaden, der endnu erindrer om volden, nemlig Østervold, og tæt vest om den endnu bestående Sct. Mortens Kirke.

Voldens betydning synes dog allerede ved år 1500 at være blevet stærkt reduceret, og en del af byens vold blev udlagt til Helligåndsklosteret i 1504.

Ved år 1500 må man tænke sig, at byen var tæt bebygget ud til gadeforløbene, og at ret store arealer var forbeholdt kirker og klostre. Udover den tidligere nævnte Torvegade med den helt gamle bebyggelse, kom der i løbet af middelalderen en selvstændig husrække i baggaderne; især var det tilfældet i Brødregade. De kirkelige institutioner, Helligåndsklosteret og Sct. Mortens Kirke, lagde beslag på det meste af den vestre baggadejord. Desuden blev der bebygget langs Torvegades nordlige ende - vistnok på jorder, der var udstykket fra Vor Frue Kloster.

Vigtigst er det imidlertid nok, at der omkring dette tidspunkt var så tæt bebygget, at byen, når den skulle udvides, måtte rykke nærmere vandet neden for kote + 3.00. Det skete antageligt ved, at bebyggelse langs den nuværende Kirkegade og Middelgades sydside blev anlagt samtidig med den nu atter sløjfede vestre del af Jordsmonnet som baggade for disse huse.

Den ekspansive udvikling fortsatte tydeligt nok op mod år 1550. Herefter viste følgerne af reformationen sig i form af klostergodsets inddragelse. Byens areal blev ikke udvidet, og voldene fik lov at ligge uberørte. I stedet blev kloster- og kirkejorden udstykket, og bygningerne blev opdelt i flere ejerskaber. Noget blev nedrevet, og andet blev ombygget til verdsligt brug. Det må have haft særlig betydning for byens strukturudvikling, at det store Gråbrødre kloster blev ombygget til kongeligt lensslot.

Bygningstyper

Det tidlige byggeri i Randers kender vi kun meget sporadiske eksempler på. Ikke overraskende har fund i Torvegade, under Hotel Randers, nuv. nr. 11, vist nogle smalle, ca. fem meter brede, huse liggende med gavlen mod gaden. Disse er af udgraveren dateret til 1300'årene. Udover disse fund er det beskedent, hvad vi kender af mere håndfaste eksempler på den almindelige bebyggelse i Torvegade.

Der er dog kendskab til en meget stor og i samtiden sikkert ganske væsentlig bygning i gaden. Det drejer sig om en stor vinkelgård på hjørnet af Rådhusstræde og Torvegade og en betydelig gård på matr. nr. 342, nuv. Torvegade 18 tæt ved hjørnet mod Kirkegade. Den første er den såkaldte Calentegård, der skal have været et gildeshus. Om husets funktion ved vi dog ikke ret meget. Da huset blev nedrevet efter en brand i 1846, viste det sig at være af grundmur i kassemursteknik med spidsbuede, hvælvede kældre. Det lå med gavlen til Torvegade og strakte sig 27 fag - ca. 27-30 meter - ned langs Rådhusstræde. Det har fra tid til anden medført, at det er blevet rubriceret som et udpræget gavlhus, og sandsynligt er det da også, at der har været en fri gavl - måske en pragtblændingsgavl - mod Torvegade. Man kan sikkert ikke

slutte umiddelbart, at det så i sin grundplansdisponering var et gavlhus. Den særlige placering i byen gør netop, at det må have haft en række vinduer til og indgange fra Rådhusstræde. Netop placeringen på et vejhjørne gør altså bygningen atypisk og gør en anden forståelse af gavlfacadeforholdet nødvendig.

Det andet hus, som lå på matr. nr. 342, havde omtrent samme størrelse: 3 fag mod gaden (knap 9 meter) og 23 meter langt i øst-vestlig retning. Huset var bygget på samme måde som Calentegården, men uden hvælvet kælder. Der var indgang i gavlen midtfor, og denne var flankeret af to fladbuede vinduer. Det er gengivet, at huset havde vinduer i den ene sidevæg og i gavlen af den fritliggende kælder, mens der i stueetagen kun var vinduer i gavlen. På det grundlag, der foreligger, er det ikke muligt at gengive husets grundplan eller angive, hvordan det har fungeret, men at det var et gavlvendt hus, kan næppe afvises.

Der er endnu en enkelt meddelelse om et hus i denne del af Torvegade, nemlig en lille tøndehvælvet kælder under matr. nr. 340, hjørneejendommen, nuv. Kirkegade 2, tæt ved sørnævnte gavlhus. Denne var blot tre fag mod Kirkegade. Også dette hus

Gårdinteriør fra Påskesønnernes Gård. Bindingsværksbygningerne er formentlig fra 1700tallet, ligeså ludebygningen på det grundmurede hovedhus. Zehngraf fot. ca. 1896.

må formodes at have haft sin væsentligste side mod Torvegade. Set fra gaden var det altså et gavlhuis, men da det lå på hjørnegrunden, var grundplanen sikkert disponeret som et langhus med vinduer mod Kirkegade.

Hvis der skulle være tale om, at særligt store og pragtfulde bygninger forsætligt placeredes på gadehjørnerne, ville det have fordret en meget bevidst ejendoms- og grundspekulation fra de potentielle bygherrer, hvilket vi ikke ved noget om. Snarere skal forholdet ses sådan, at netop de største og mest attraktive grunde fra gammel tid var hjørnegrundene, eller de var blevet det, efterhånden som delinger og udbygning i byen skilte mindre grunde fra de oprindelige. Den samme fortætning og deling af grunde er sikkert årsagen til, at der byggedes smalt til gaden og i stedet i dybden på grundene. Derved fremkommer gavlhuset som en naturlig type, forstået sådan, at det

nok vender den smalle side mod gaden, men typisk i form af en gavlvendt længe med et smalt sidehus som Calentegården. I dag kan vi se en parallel i den omkring år 1500 opførte rådstuebygning i Næstved, der har en ganske tilsvarende beliggenhed i forhold til gadeforløb og torveplads.

Et endegyldigt udsagn om årsagerne til bygningernes plantype lader sig ikke fremskaffe. Det ville bl.a. kræve et nøje kendskab til grundenes udstykning og ejerforholdene langt tilbage i middelalderen, og det er ikke muligt.

Efter udstykningen af en del af Vor Frue Klosters jord ved midten af 1400årene bygges videre i Torvegades nordre forlængelse op mod den nordre byport. Den væsentligste bygning her er Påskesønnernes gård, matr. nr. 560a, nuv. Rådhusstovet. 7. Det er antageligt et anlæg af en noget anden type end de førnævnte. Anlægget består af et tre loft højt stenhus med

Påskesønnernes middelalderlige stenhus set fra Torvet. Størstedelen af gadesiden er omsat i nyt murværk, mens sydgavlens nicheprydede gavl er bevaret i sit oprindelige murværk. Søren Pagter fot. 1987.

langsiden mod gaden, men der har til gården hørt flere bygninger. Stenhuset skal vel opfattes som »herremandens faste stenhus«, som det kendes fra nogle lidt senere bygninger, f.eks. herregården Tjele og Østrupgård, eller det har lighed med den middelalderlige præstegård i Kalundborg, af hvilken det svære stenhus, der meget ligner Påskesønnernes hus, er bevaret. Ved huset i Kalundborg har netop ligget en meget betydelig bindingsværksbygning, der må tænkes at have været den egentlige, daglige bolig. Kendskabet til detaljerne ved indretningen af Påskesønnernes gård er ret beskedent. Huset blev restaureret på et tidspunkt, hvor den nøje redegørelse for fund og fortolkninger af samme ikke var så selvfølgelig som i dag. Derfor kan vi ikke sige med sikkerhed, hvordan huset har været indrettet og anvendt fra opførelsestiden.

Med angivelsen af disse kendte rester af meget betydende bygninger, der givet må have rummet væsentlige købmænds boliger og lagre, kan der også føres en linie, der viser, hvor byens sociale grupperinger sandsynligvis fandt hver deres bosted.

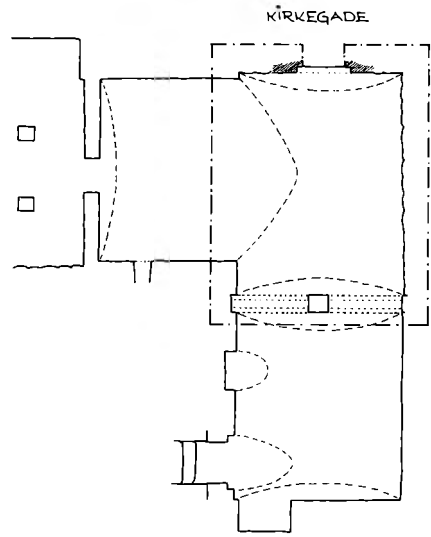
Købmændene måtte så vidt muligt bo ved byens torve- eller hande!sgade for at udøve deres erhverv. Det var tydeligvis, som tidligere antyd!t, Torvegade, der var helt domineret af disses store ejendomme. Købmandsgårdenes område udvidedes efter reformationen til også at dække Sct. Clemens Kirkes grund og til en vis grad en del af Kirkegade. Brødregades stilling er derimod mindre sikker. Der kendes et par undersøgelser af beskedne rester af kældre, men den var nok endnu i 1550 fortrinsvis en gade bebygget med mindre huse, måske i en vis udstrækning ejet af gårdene i Torvegade.

Allerede i begyndelsen af 1500årene synes en vis udvikling af byen mod vest at blive indvarslet. I 1504 fik Helligåndsklosteret nemlig tilskødet ret til at anvende en del af byvolden. Om der har været tale om jordanlæg omkring Randers eller en egentlig mur omkring byen, får nok endnu stå hen, men der er tidligere påvist rester af et murforløb bag husene i Vester Kirkestræde, som man har villet se som rester af en bymur.

Uanset diskussionen om mur eller vold må byporten mod vest have ligget omtrent ved matr. nr. 391 eller 392, nuv. Kirkegade 14 eller 12. Umiddelbart indenfor, sandsynligvis tæt op til fæstningslinien, blev der, antagelig først i 1500årene, bygget en gård på hjørnet af Kirkegade og Store Kirkestræde. Tilbage af denne ligger en kælder, der i udstrækning er ca. 6,5 m langs St. Kirkestræde og 5 m bred. Kælderen havde indgang fra Kirkegade, nuv. nr. 13. Dens næsten kvadratiske grundplan med den største længde langs St. Kirkestræde angiver sikkert, at huset har været et langhus til denne side, men den ringe størrelse sandsynliggør samtidig, at der har knyttet sig en sidelænge til. I det nuværende forhus

indgår en rest bindingsværk, der peger på, at bygningen er opført omkring 1580. Den nuværende sidelænge er fra 1626. Hvis disse dateringer holder, må kælderens oprindelige hus have haft nogen alder, da det udskiftedes 1580. Vi ved ikke, hvor på volden Helligåndsklosteret fik jord, men netop denne ejendom blev i 1558 kaldt »provstegården«, hvilket måske peger på en ældre kirkelig sammenhæng.

Af kirkelige institutionsbygninger fremstår Helligåndshuset som den væsentligste i dag. Husets bygningshistorie er lidt usikker, men sandsynligvis er det opført omkring 1470erne og betydeligt ombygget ca. 1550, da det blev solgt til private. Huset kan enten have rummet den fromme hospitalstiftelse, som helligåndsklostrene drev, eller have været bolighus for klosterets prior. Huset er ganske stort i forhold til samtidige bolighuse af grundmur, men at f.eks. husets overetage har tjent boligformål, er meget tænkeligt.

Skitseopmåling af kælderen af Kirkegade 13. Kælderen afspejler en gavlvendt bygning over kælderen. Hvorvidt denne har været et stenhus eller et bindingsværkshus, får stå hen i det uvisse.

Helligåndshuset som det stod efter ombygningen omkring 1550. Bygningen fremtræder noget idealiseret efter en restaurering i 1894. Randers Lokahist. Arkiv fot. ca. 1900.

Byggetraditioner

Der er kun svage spor efter den borgerlige bebyggelse i Randers i den ældre middelalder. Gennem arkitekten F. Uldalls udgravninger og undersøgelser er det bevidnet, at bulhusbyggeri har været anvendt. Det var sandsynligvis en udbredt byggemåde op i 1300-årene og måske ind i 1400-årene. På grundene matr. nr. 260, nuv. Middelgade 6-8, hjørnet mod Apotekerstræde, matr. nr. 264 i Middelgade, nuv. nr. 14, og matr. nr. 316 i Torvegade, nuv. nr. 11, er der ved udgravninger fundet rester af bulhuse. Væggene var her opbygget af tilhuggede egestolper, der var jordgravede, og imellem disse stolper var lagt vandrette egeplanker (bulplanker eller bulfjælle) i noter i stolperne. De tre fund er alle tolket som repræsenterende relativt små huse, alle ca. fem meter brede og med gavlen mod gaden. Herudover er fundene ikke grundigere belyst, d.v.s. at vi, udover benævnelsen bulhuse udfra de vandretliggende planker, ikke ved noget om konstruktionen i øvrigt.

Lignende fund af bulvægge er gjort i andre købstæder, således i Lund, Ålborg og Vordingborg, og i skriftlige kilder omtales de som bulstuer eller bulhuse. I Randers nævnes et plankehus så sent som i 1592. Det har altså uden tvivl været en anvendt

byggemåde i købstæderne igennem middelalderen. Man må også tro, at stavbyggede huse har været repræsenteret i bebyggelsen side om side med bulhuse, bindingsværkshuse og de få borgerlige stenhuse. Bindingsværket med lerklinede tavler har dog sandsynligvis været dominerende i den ældre middelalders brogede bebyggelse.

Arkæologisk kendes det fagdelte bindingsværk med jordgravede stolper tilbage til 1200-årene (Lund), og ved udgravningerne i Viborg ved Søndersø fandtes der en fodrem med rester af risfletning og lerklining sandsynligvis fra før 1300. Der er altså ingen grund til at tro, at den ene byggemåde har afløst den anden. De har levet side om side, og blandingstyper, f.eks. hvor bulplankerne fyldes ind i det stramme fagdelte bindingsværk, er opstået. Efterhånden som de nørrejske skove blev truet af de trækrævende bulvægge, og kongelige forordninger forbød brugen af denne byggemåde af samme årsag, forandredes byggeriet, således at det i 1500-årene alene udgjordes af bindingsværk med stolper i fodrem og murede eller klinede tavler.

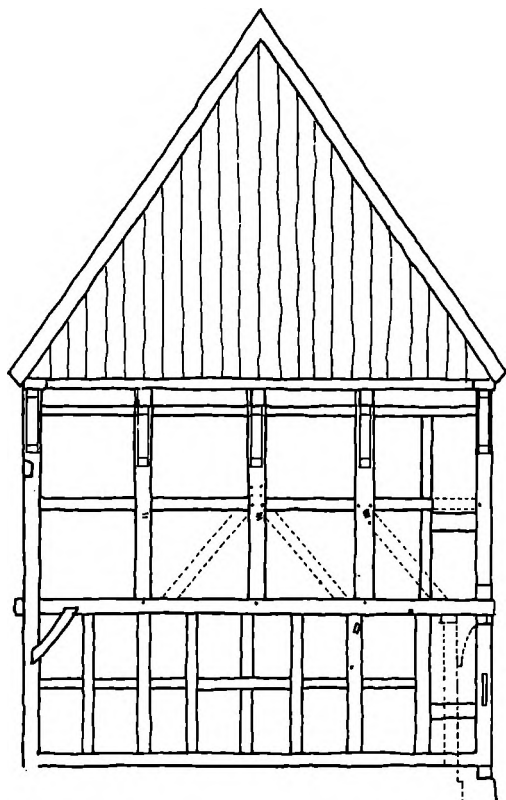
I Randers er der bevaret en enkelt bygning fra de tidlige 1500-år, Nygade 4, der netop er blevet restaureret og bevaret for eftertiden. Huset er i tidens løb blevet om-

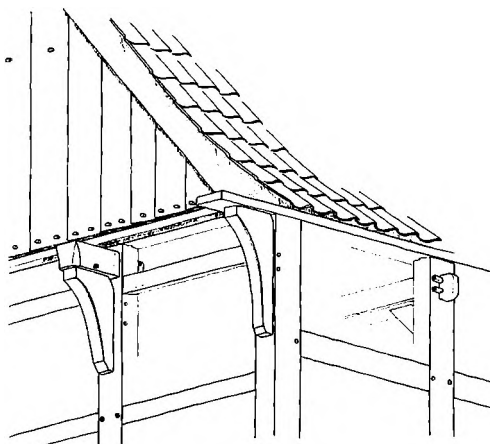
Nygade 4, gårdsiden med højstolper. Søren Pagter fot. 1987.

Nygade 4. Søren Pagter fot. 1987.

Nygade 4, opstalt af gavl med den tidligere tilbagegykkede underetage i gadesiden indstiptet. 1:100.

Nygade 4, den konstruktive løsning af nordgavlens fremkragede taggavl.

bygget, særligt i gadesiden, og det er reduceret med to eller tre fag i den søndre ende - en bygningsituation, der er fastholdt ved restaureringen. Den frie nordre gavl og gårdsiden har undgået voldsomme ombygninger.

Bygningen har helt klart facade mod gaden. Forskellen mellem gade- og gårdside indskrænker sig ikke alene til dekorationer, som i så mange andre bygninger, men går helt ind i konstruktionen. Gadesiden er etagedelt og har oprindeligt haft overetagen fremkraget over underetagen med 40 til 50 cm, båret af lange knægte svarende til gavlnægtene. I dag er underetagens gadeside rykket frem i flugt med overetagen. Gårdsiden er derimod ikke etagedelt; her er stolperne så høje, at de går fra fodrem til tagrem. Bjælkerne fra stueetagen og første etage er forbundet med de såkaldte højstolper ved at være tappet igennem. Indvendig er forbindelsen sikret med skråstivere, også kaldet kopbånd, der er bladet på henholdsvis stolpe og bjælke. De samme kopbånd er anvendt mod gaden under bjælkerne i første etage, der på lignende vis er forbundet med stolperne ved en gennemtapping.

Flere elementer i konstruktionens opbygning er kendetegnende for husets alder. Højstolperne i gårdsiden er en konstruktion, der sandsynligvis har hævd langt tilbage i vores byggetradition, men som vi først fra omkring år 1500 har bevarede eksempler på. Konstruktionen kendes over hele landet og anvendes generelt helt frem til 1600. I flere tilfælde ses højstolperne anvendt så sent som omkring 1650. Højstolperne anvendes ikke i facadesider, d.v.s. at for langhusenes vedkommende anvendes de i gårdsiderne og for gavlhusene, som vi kender dem i Ålborg, men måske nok især sydpå i Kolding, Haderslev og Ribe, i begge langsider.

Knægtene under fremkragningen mod gaden er omtalt. De store fremkragninger på 40 til 70 cm synes at have været sædvanlige i byggeriet omkring 1500. Ja, på Tønders gamle rådhus, der stod i bindings-

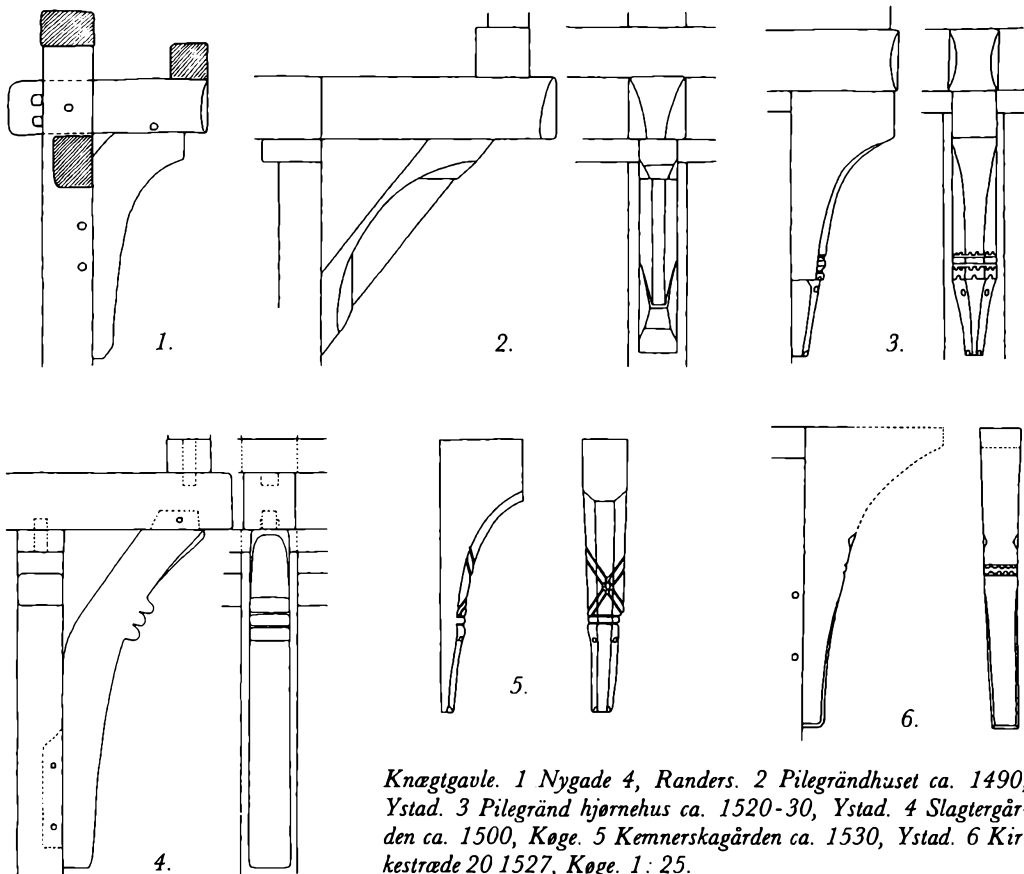
værk, er der konstateret en etagefremkragning på 170 cm! Op imod 1550 bliver fremkragningen aftagende til ca. 25 til 30 cm. Nygadehuset har haft en fremkragning på ca. 45 cm.

De indvendige kopbånd eller skråstivere i Nygadehuset, forbindelsen mellem stolper og bjælker, er bladet på siden af disse med et såkaldt hageblad. Denne samling kan ikke siges udpræget at være middelalderlig, men den ses meget sjældent i renæssancens bygninger, hvor især svalehalebladet anvendes.

Nygadehusets mange middelalderlige træk i konstruktionens opbygning samt knægtenes gotiske, svungne form placerer denne lidt ydmyge bygning som byens og én af landets ældste bindingsværkebygninger.

Det er i første omgang gavlens 70 cm lange knægte, som bærer den ca. 40 cm fremkragende taggavl, der fortæller om husets høje alder. Knægtenes længde og store fremkragning, der fremkommer ved en svungen profil, får sammen med deres slanke, let affasede front knægtene til at virke lette og smidige. Dette træk er fælles for den lille håndfuld bindingsværksbygninger, der er bevaret i landet fra første halvdel af 1500'erne. Nygadeknægten er uden dekorationer. Den spændstige form er i sig selv det dekorative. Tilsvarende gælder for knægtene på Slagtergården (ca. 1500) og Kirkestræde 20 (1527) i Køge og Pilegrändhuset (ca. 1500 og 1530), Kemnerskagården (ca. 1540) og Borgmestergården (ca. 1540), alle i Ystad i Skåne. Knægtene bærer få og enkle dekorationer, der generelt giver dem et slankere udseende. Kantaffasningerne er udtalte på knægtene, og denne bearbejdning går igen på bjælkehovederne. Det gælder også de små fæliske bjælkehoveder, som knægtene på Nygadehuset støtter, og som bærer taggavlen.

Bæringen af den fremkragede gavl på Nygadehuset er identisk med konstruktionen af den fremkragede gavl på Pilegrändhuset i Ystad; med korte bjælkehoveder indtappet i stolperne og båret af knægtene.

Knægtgavl. 1 Nygade 4, Randers. 2 Pilegrändhuset ca. 1490, Ystad. 3 Pilegränd hjørnehus ca. 1520-30, Ystad. 4 Slagtergården ca. 1500, Køge. 5 Kemnerskagården ca. 1530, Ystad. 6 Kirkestræde 20 1527, Køge. 1: 25.

Den fremkragede taggavl, knægtene har båret, har været lukket med brede fjælbrædder, der mod taget har været stukket op i en not i undersiden af gavlspæret og formentlig nederst været naglet fast på ydersiden af remmen oven på bjælkehovederne og over midten på spærets hanebånd.

Fjællegavlene har en umiddelbar forbindelse med bulværkets lukning af vægge med brede bulplanker, men hvor bulbyggeriet efterhånden forsvinder fra bybilledet, fastholdes fjællegavlene stædigt, og ofte ses sporene efter de plankeklædte gavle på bygninger helt op i 1600'erne. Dette til trods for, at kongelige forordninger gennem 1500'erne gentagne gange for-

bød disse fjællegavl sammen med stråtagene, en tagbeklædning, som sikkert også en lang periode har prydet Nygadehusets tag.

Bortset fra fjællegavl og stråtag, der er mindelser om ældre og til dels landlig byggeskik, er husets konstruktion logisk og gennemarbejdet. Her er ingen jordgravede stolper. Huset står på en kampestenssokkel med stolperne i en kraftig fodrem. Fagdelingen er klar og konstruktivt selvstændig fag for fag. Der er ingen steder spor efter krydsende ranker tværs over fagene, som man ser i de ældste bevarede bindingsværkshuse. En konstruktiv løsning, der kan opleves som et trin i udviklingen mod det fagdelte bindingsværk.

Randers 1550-1650

Byens udvikling

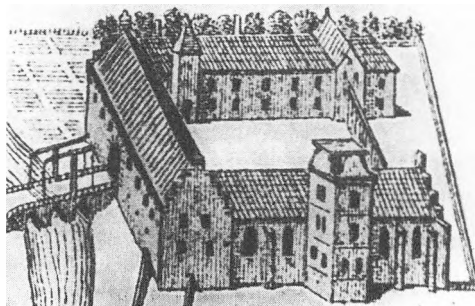
Randers fremgang og styrke som handelscenter synes at fortsætte efter 1550. Kong Chr. IIIs indsats for at styrke byen ved ombygning af Gråbrødrekloster til slot, ved at flytte borgere, der havde bopæl uden for voldene, ind i byen, og ved at genbefæste byen vidner om en central interesse i at gøre Randers til en væsentlig by i Østjylland. Befæstningen er gengivet på grundkortet s. 8, hvor den stiplede linje markerer vold og grav. I forbindelse med anlæg af en vandmølle i byen blev der etableret vandforsyning fra Fladbro til Randers.

Trods flere brande, epidemier og besættelse under Torstenssonkrigen var der stigende omsætning og økonomisk overskud.

At der tillige var ekspansionstrang og behov for mere plads, ses af, at man nu trodsede den gamle byggelinie mod Gudenåen og anlagde de nye gader Vestergrave og Østergrave og forbandt de to ved at forlænge eller udbygge Storegade. Det ser ud til, at gaderne ikke blot blev udlagt, de bebyggedes også både på »landsiden« og »vandsiden«. Byen fik derved et nyt handelscenter, idet store købmandsgårde fik plads i Storegade og Middelgade og i den østre del af Vestergrave. I naturlig forlængelse heraf byggedes der mindre udlej-

ningsboder på bagarealerne til disse nye grunde, f.eks. i Dytmærskan og Trangstræde.

Med denne udbygning af byen fastlagdes den indtil i nyeste tid traditionelle gennemfartsvej i Randers ad Middelgade, Storegade og via Sønderbro over åen. I 1626 bortførte isgangen i Gudenåen den ældre vindebro, der var opsat noget vestligere end broen i dag. Samme år blev en ny bro bygget på dens nuværende sted.

Gråbrødrekloster ombygget til Dronningborg Slot. I forgrunden slotskirken og til venstre den østre grav, nuværende Østervold. Fra Resens Atlas Danicus ca. 1670.

Bebyggelsen bredte sig i løbet af 1500- og 1600årene sydover ned mod Gudenåen på de opfyldte, lavereliggende terrænkoter. Den primære udstykning af de indvundne arealer har været store grunde med tilsvarende store gårde med hovedhus mod Storegade og Vestergraves sydside. Senere bredte småhusbebyggelsen sig langs baggaderne på storgrundenes bagarealer.

Bygningstyper

De nye udstykninger gav mulighed for at bygge efter tidens krav til plads og moderne købmandsvæsen. I de gamle gader var man bundet af de eksisterende grundskel, og en udvidelse langs gaden, f.eks. en facade, der bedre udtrykte handelsmandens prestige, var vanskelig at skaffe sig. De nye store købmandsgårde var anderledes. Her byggedes et stort facadehus med langsiden mod gaden. Huset havde bolig og butik i stueetagen og i den nærmeste af sidelængerne, mens første og tit også anden etage blev brugt til lagerrum. Derforuden byggedes længer med pakhuse bagud på de ofte vidtstrakte grunde.

Husenes indretning er det desværre vanskeligt at redegøre for. Vi kender ingen sikre rumindretninger fra husenes opførelsestid, men de har sikkert ikke ændret sig væsentligt fra 1550 til 1650. Hvis man skeler til andre byers købmandshuse fra perioden, danner der sig det billede, at mens boligen i tiden omkring 1500 typisk bestod af et enkelt boligrum med bagvedliggende

køkken og måske en mindre forstue, så var planen i midten af 1600årene mere kompleks. Der var adskilt sengekammer ved siden af køkkenet, og boligen rummede desuden både stue og kammer. Butikken var i de større huse adskilt fra boligen, eventuelt med selvstændig indgang eller med indgang fra en fælles forstuegang. Køkken og bryggers var på denne tid altid placeret i forhusets sidelænger.

Når det ikke drejer sig om købmandens bolig, er vi næsten endnu dårligere stillet med hensyn til viden om indretningen. De mange lejeboder, som de kaldtes i tiden, har været ganske små: én etages huse, der var indrettede med bolig og erhverv i samme rum og eventuelt et kammer bag køkkenet i et udskud eller lille sidehus mod den snævre gårdsplads.

Den alvorlige spekulation i lejeboliger, altså i at bygge rækker af små udlejningshuse i byens udkant for at sikre sit kapitaloverskud, synes i Randers at sætte ind efter 1650.

Med den nye søndre bydel blev der også etableret et nyt torv. Storegade har mod syd en trompetagtig udvidelse, som nederst bliver begrænset af Søndergades indsnævring. Denne torvedannelse opleves ikke mere, da Storegade er ført igennem med sin fulde bredde ned til Gudenåen. Randers Lokalist. Arkiv fot. ca. 1907.

Byggetraditioner 1550-1600

Det beskedne indblik i den middelalderlige bebyggelse, der er os levnet, giver ingen vished, kun en fornemmelse af bebyggelsens karakter og mangfoldighed. Nygadehuset alene er en beskeden repræsentant for denne tid. Bygningen, der lå tilbagetrukket fra den daværende bykerne, var en mindre gård i udkanten af byen. Derfor kan man ikke tage husets manglende udsmykning som udtryk for noget generelt for samtidens gårde. Det vil være rimeligt at forestille sig de store bindingsværksgårde langs algaden prydet med snitværk på knægtene. Fra perioden kendes rigt udskårne knægte, som knægtene på Apostelhuset i Næstved fra ca. 1510 og eksempler fra 1530'erne og 1540'erne i Malmø, men generelt er indtrykket, at bindingsværket i sit ydre var - hvis overhovedet dekoreret - udført med enkle snitværksornamenter, rimeligvis udført af samme tømrer, som havde opført huset.

Bindingsværkets videre udvikling bygger i særlig grad på soliditet og dekoration. Konstruktivt var bindingsværkets system allerede fastlagt tidligt i 1500'årene. Man sporer rester af blandingskonstruktioner i rankeafstivede gavle og gårdsider, men disse afvigelser fra det fagvist opbyggede bindingsværkssystem ses ikke efter midten

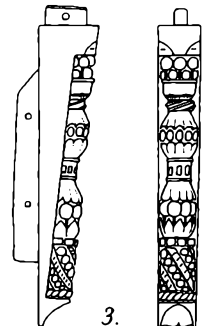

1.

*1 Apostelhuset ca. 1510, Næstved.
2 Lembekskagården ca. 1550, Malmø.
3 Knægt fra 1533, Malmø. 1: 25.*

2.

3.

Strandgade 27 1577, Helsingør. Hugo Matthiesens fot. 1919. Helsingør Bymuseum.

Strandgade 27. Rigt udskårne fyldholter og knægte er ikke usædvanlige for de store, østdanske gårde.

af 1500årene. Soliditeten viser sig i kraftigere tømmer og for gadesidens vedkommende også i anvendelsen af mere tømmer.

Den dekorative bearbejdning udførtes alene på bindingsværkets gadeside. Denne bearbejdning fik ingen indflydelse på konstruktionens sammenhæng, men alene på indpasning og udformning af de enkelte bygningsdele. Gårdsiden forblev derimod konstruktivt nøgternt opbygget.

Stilmæssigt ligger bindingsværkets blomstring i renæssancen. Den lutherske glæde ved skriftens ord afspejlede sig i flittig brug af skriftsteder på hammertræ over døre og porte. Derimod synes bogtrykkets træsnit og kobberstik af forlæg til renæssancens ornamenten ikke at have fået tag i bindingsværket. Kun langsomt blev nye stiltræk annekteret og ofte blandet med gammelkendte og indlærte ornamenten.

I den gotiske periode må det have været pålagt tømreren at udføre det sparsomme snitværk på knægtene, hvad der forklarer den enkle bearbejdning, som kunne foretages med økse eller stemmejern. Renæs-

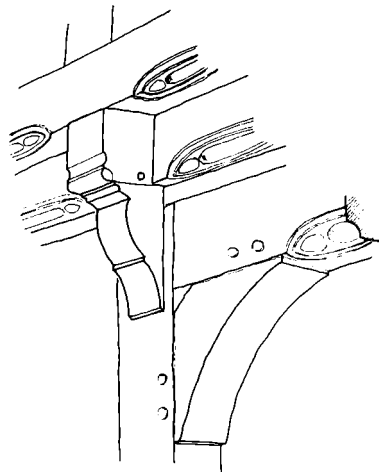
sancens snitværk er derimod billedskærens værk. Denne håndværker, der før reformationen havde så rigeligt arbejde i kirker og klostre, fik efter reformationen et nyt felt at vise sin kunnen på, nemlig de bedrestillede borgers bindingsværkshuse.

Snitværkets blomstring og dets udbredelse - både på bygningens tømmer og i antal af bygninger, det prydede - synes størst i de østdanske byer. Byer som Helsingør og Køge har stadig et stort antal bygninger med fine billedskærerarbejder på knægte, remme og fyldstykker; men også i Malmø, København og Næstved vidner bevarede tømmerstykker om rigt billedskærerarbejde på bindingsværkshusene. Stilmæssigt følger ornamentikken nogenlunde tidens strømninger med volutsvungne konsolknægte med tværriflede volutter på siden og akantusbladværk på front; æggestave, perlesnore eller vingede masker og englehoveder på fyldholterne; tandsnit på sidebåndene og kartoucheværk eller kassetteværk på overgangsremmene.

I det sydjyske og på Fyn var dekora-tionslysten også stor i renæssancen, men

Middelgade 1, nedrevet. Gårdene i Randers var såvel mod gaden som mod gården nøgterne i deres opbygning. Zehngraf fot. ca. 1896.

Nabogården til Middelgade 1, Torvegade 21, er også nedrevet. Her er et udsnit af overgangsfod ved port. Enkelt udsmykket med profileringer og uden billedskærerarbejde.

ornamentikken var mere entydig. Her var rosetten i særlig grad udbredt - ofte som eneste dekoration. Den volutsvungne konsolknægt havde dog også stor udbredelse i dette område, men lige så ofte ses en gotisk, svungen knægt eller helt lokale knægtformer som f.eks. Ribes trekantknægte med en slags foldeværk på front. Et mere teknisk karaktertræk ved bindingsværket i dette område er stolpeskel. D.v.s. en slags fortykkelse af stolperne evt. både forneden og foroven. Denne dekoration er nærmere at betragte som en teknisk finesse fra tømrerens hånd end som snitværk fra billedskærerens. I øvrigt bærer rosetterne og kølbuerne, som ofte ses anvendt, præg af en grovere tilskæring end det sjællandske snitværk. Det kan lede til den tanke, at tømreren også førte jernet til ornamentikken.

I det nordjyske med Århus, Randers og Ålborg som de vigtigste købstæder, er billedskærerarbejdet sjældnere end i de førnævnte områder. Bindingsværket virker her mere nøgternt og solidt, og det fornemmes mere at skulle gøre indtryk ved helhe-

dens størrelse end ved detaljens finhed. Disse generaliseringer er naturligvis behæftet med adskillige undtagelser i form af blandingstyper og i allerhøjeste grad af lokale islæt. Det, grupperingerne kan bruges til, er at give de generelle rammer for områdets byggeri, så man herefter kan kredse sig ind på de lokale træk og de udefra kommende islæt.

Renæssancens bindingsværk i Randers opfylder generelt beskrivelsen: »nøgternt og solidt«. De bygninger, der endnu er bevarede, og dem, vi via arkivernes fotografier og arkivalier kan danne os et indtryk af, er gennemgående store købmandsgårde med lange gadelængder og en krans af side- og baghuse bagtil. Alt er opført i bindingsværk af kraftigt tømmer i to - enkelte bygninger endog tre - etager. Der er fylde i de købmandsgårde, der tonede frem; og præsentationen af formåen i form af omfang og plads falder godt i tråd med facadernes enkle bearbejdnings. I facadeopbygningen er der ikke tekniske finesser som f.eks. stolpeskel, som vi ser på gavl- og langhuse i den sydlige del af landet, og heller ikke

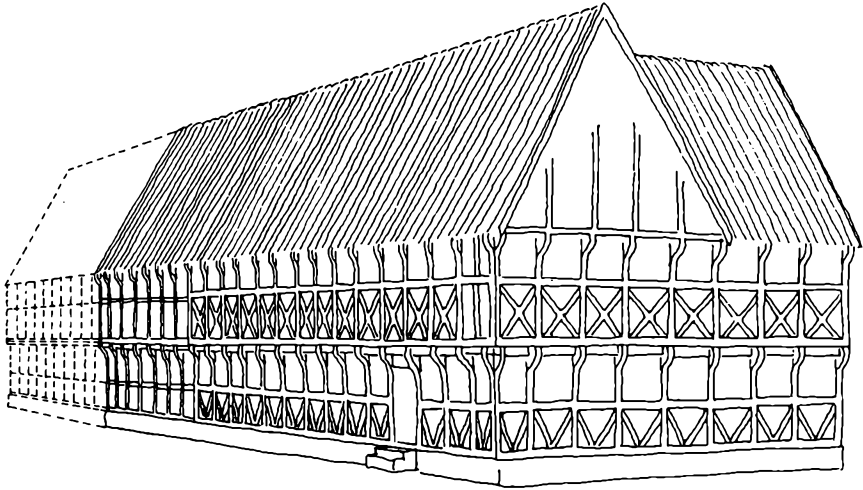
Houmeden 2-4. Foto kort før en ombygning 1909. Randers Lokalhist. Arkiv.

Øresundsbyernes sirlige snitværk og tand-snittsrydede vindues- og sidebånd. Det er kraftige bygninger med mildnede kanter, der udtrykte købmandens soliditet og gudsfrygtighed og hans stolthed ved skriftstedet og initialerne i dør- eller porthammeren. Man lades ikke i tvivl om, at Randers-tømmerne i renæssancen har suppleret sig lokalt. Ikke, at der ikke er variationer fra hus til hus, disse er mange, men man kan i alle husene genkende lokale grundformer - den lokale byggeskik.

Dette lokalpræg viser sig udviklet, men i formen stadig lidt usikkert, i bygningen på hjørnet af Houmeden og Rådhusstorvet. Bygningen er skønnet at være opført omkring 1570-80 p.g.a. sine krydsende afstivninger, der er bevarede i øverste etages

tavl. Andreas kors kaldes denne form for afstivning, der på ingen måde er et lokalt fænomen, men som nok især er udbredt i det nørrejyske område. I Ålborg ses krydsende skråstivere anvendt på flere af de ældste huse og på herregården Lynderupgård ved Viborg fra 1556 ligeså. Andreas-korset er sandsynligvis importeret fra Tyskland og ses da også anvendt i det sydjyske. Her repeteres formen i ornamenteringen af tømmeret ved krydsende hulsnit. Systemet kendes også i krydsslågt tømmer i frie gavlspidser, hvor tømmeret danner dekorative rudemønstre. Stilmæssigt er Andreas-korset gotisk, men det kendes altså fra en række jyske bygninger fra midten af 1500-årene og op i sidste halvdel af århundredet.

Bortset fra Andreas-korset har huset i

Rekonstruktionsforsøg af gården på hjørnet af Houmeden og Rådhusstrædet.

Houmeden 2-4 de lokale træk, som kan følges på Randers-bindingsværk renæssancen igennem. Disse er alle samlet omkring gadesidens overgangsled. De fremspringende bjælkers endeflader er på den nederste trediedel afsluttet med to vandrette profilerede, et konkavt og et konvekst. Det nederste konvekse led er ved enderne skråt affaset. Knægtene under bjælkeenderne er i dag fjernet, men ældre fotografier viser en knægtform, der svarer til tagskægsknægtene, blot i en slankere udgave. Formen på disse konsolknægte gentager bjælkeendernes profil, og det samme gør sig gældende på fyldholterne og overgangsremmens fremstående kanter. Disse er lettet af hulsnit, afsluttet i begge ender af bøsserede knopper. Hulsnittet løber over i et konvekst led på henholdsvis front og underside af fyldholter og rem. Denne udformning og kombination af profiler var gennemgående for bindingsværket i Randers helt frem til omkring midten af 1600-årene. Perioden igennem møder man talrige variationer over temaet, men grundformen kan altid genkendes. Samme udformning af overgangsleddet kendes også på Borgmestergården og Povl Pirsens gård i Århus, begge fra 1590erne og nu i

»Den gamle By«, samt på bygninger i Ålborg, også fra slutningen af 1500-årene. Hulsnittet på fyldholt og overgangsrem er ikke noget specielt nørrejysk. Denne udformning er også udbredt i det sydjyske og på Fyn, men den specielle udformning med knopper, samt knægtformen og de profilerede bjælkeender synes at være udviklet i det nørrejyske og fastholdes kun i Randers til ind i 1600-årene.

Foruden Randersknægten, som vi vel kan tillade os at kalde den, er en anden type knægt bevaret. Denne kan ses på huset Kirkegade 17 fra begyndelsen af 1600-årene. Knægtene er spinkle og slanke med en gotisk, svungen form og med en rygget, facetteret front. Bjælkehovederne er profilerede, men i en let forvansket udgave af de førnævnte, og over profileringen er skåret en halvrosset. Fyldholter og rem har ikke hulsnit, men blot kantaffasninger.

På ældre fotos af især mindre bygninger i baggaderne og sidegaderne Trangstræde, Dytmærskens og Snaregade genfinder vi de samme knægte og affasede fyldholter og remme. Enkelte er uden fyldholter, blot med udmurede fyldstykker. Aldersmæssigt ligger bygningerne vel på begge sider af år 1600 og er altså samtidige med det karak-

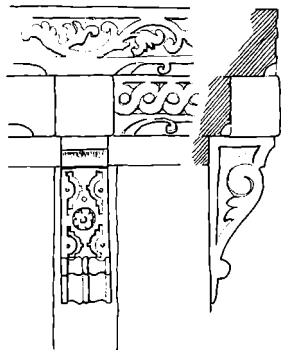
Torvegade 12, Løveapoteket. Opførelsesåret er omdiskuteret, idet porthammerens årstal 1577 synes at være fremkommet ved en opfriskning af decorationen i vor tid. Johan Rohde antog, at huset var opført ca. 1600, mens Hugo Mathiessen mente, at årstallet skulle læses 1622. Sandsynligt er det imidlertid, at opførelsesåret var 1597. Foto før nedrivningen 1893. Randers Lokalist. Arkiv.

teriserende »Randers led«. Det er typisk, at facetknægten er anvendt på de mindre sidegadehuse, mens Randersknægten er anvendt på hovedgadens større købmandsgårde.

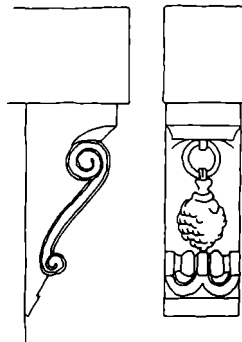
Facetknægten havde stor udbredelse i det sydjyske og på Fyn og var her sammen med halvrosetten indskåret i overetagens stolpe- og skråstivertømmer. Også i Ålborgs bindingsværk har facetknægten haft stor udbredelse. Knægtens svungne form leder direkte tilbage til den lange, svungne, gotiske knægt, der ses på Nygadehuset. Forkortningen og den lette omformning er sket ved, at gotikkens store etagefremspring i renessancen er skrumpet ind til under det halve, d. v. s. til ca. 25-30 cm.

To af de mest storslåede huse i Randers fra slutningen af 1500årene står desværre ikke mere. Der er kun bevaret fragmenter af bygningerne. I det ene tilfælde, Kirkegade 13, er kun en del af en knægt bevaret. Den anden bygning er Torvegade 12, hvorfra enkelte knægte, fyldholter og dele af overgangsremmen er bevaret, nu indbygget i en karnap i gården på den nye bygning, der blev rejst på grunden i 1893.

Torvegade 12 blev ifølge den pragtfulde porthammer opført i 1597. 13 fag lang og to etager høj lod borgmester Niels Jacobsen forhuset opføre. I gården byggedes endvidere store side- og baghuslængere, af hvilke der stadig er dele bevaret. Men det blev ikke herved. Borgmesterværdigheden

Torvegade 12. Overgangsfod og knægt.

St. Kirkestræde 2. Rekonstruktion af knægt fra tidligere forhus.

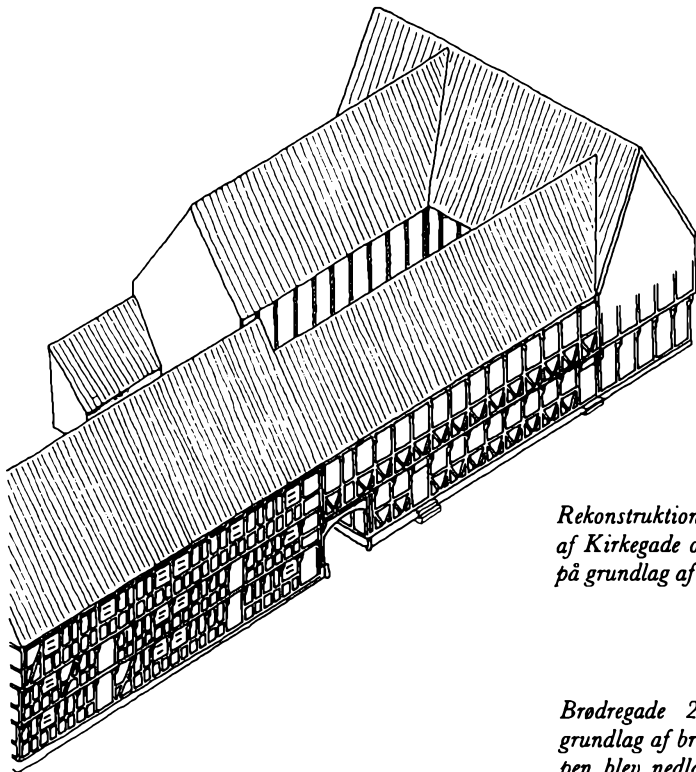
Porthammer fra borgmestergården med Niels Jacobsens bomærke og det omdiskuterede årstal, Torvegade 12.

Porthammer fra St. Kirkestræde 2, 1626.

blev betonet af et, efter Randersforhold, overdådigt billedskærerarbejde på gadesidens overgangsled samt af en spændstig porthammer, skåret med engel og bomærke flankeret af rigets løver. Overgangsremmen har fladskårne bladranker, flettebåndsværk på fyldholterne og beslagsværk på de volutsvungne knægte. Det har været en moderne bygning i datidens Randers, prydet med tidens renæssanceornamenter. Det eneste lokale islæt, der afslører den lokale håndværker, er hulsnittenes knopper på rem og fyldholter. Ornamentsproget er i øvrigt det samtidige østdanske; og der er næppe tvivl om, at borgmesteren har tilkaldt en billedskærer herfra til at udsmykke den lokale tømrers bindingsværk.

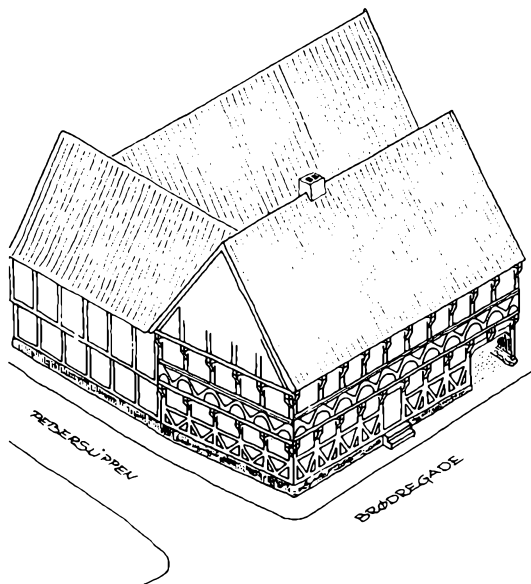
Den ene bevarede knægt fra Kirkegade 13 er ligeledes volutsvungen med oprullet volut på siden og frugtklase udskåret på fronten. Ornamentsproget er samtidigt med Torvegadehusets, og det er troeligt, at skattebøgernes omtale af rådmand Mogens Skovs nye gård i 1570-80erne netop drejer sig om bygningen, hvorfra denne knægt er bevaret. Bygningen blev nedrevet omkring 1850, og vi har kun optegnelser om, at den var 14 sag lang, to etager høj og et meget fornemt hus. Disse udsagn og den i Randers sjældne og fint udskårne konsolknægt såvel som den pragtfuldt udskårne porthammer i den i 1626 tilbyggede sidelænge antyder, at forhuset har været af samme kaliber som borgmesterens hus i Torvegade.

Rekonstruktionsforsøg af ejendommen på hjørnet af Kirkegade og St. Kirkestræde. Rekonstruktion på grundlag af brandtaksation i 1791.

Brødregade 24-26. Rekonstruktionsforsøg på grundlag af brandtaksation i 1761, før Peberslippen blev nedlagt og gavlen blev svinget rundt i flugt med Brødregade.

Brødregade 24-26 hører til den lille gruppe med snitværksprydet tømmer og er det eneste bevarede eksempel herpå i Randers. Bevaret, omend i en stærkt ombygget og ikke let gennemskuelig form. Bygningen er formentlig opført i 1592 som et hjørnegavlhus med en ti fag lang facade langs Brødregade og en fem fag bred gavl ud til den nu nedlagte Peberslip. Ved nedlæggelsen af slippen blev gavlen drejet rundt, så den dannede facade mod Brødregade. Facaden blev da i alt 15 fag lang. Her er det ikke husets bygningshistorie, vi skal beskæftige os med, men facadens snitværk. Overetagens kraftige stolper og skrånstivere, der er omdannet til trekantblokke, er fint udskårne med halvrossetter, der skiftevis er hulskårne og ophøjede. Overgangsremmen bærer en slynget bladranke, og mellem

bjælkehovederne både i etageadskillelsen og mellem loftsbjælkerne er indlagt fyldholter med vingede englehoveder, udskåret i fyldholternes hulsnit. Ornamentvalget synes at være en sammenblanding af indtryk fra flere landsdele. Rosetten kendes fra den sydlige del af landet. De vingede englehoveder ses også her, men er mest udbredte i den østlige del af landet, og det samme gør sig gældende for rankemotivet på overgangsremmen. Hertil kommer, at der under vinduerne i øverste etage har siddet et gennemløbende, sandsynligvis profileret vinduesbånd, der også er udbredt i Østdanmark. Dette kendes dog også fra Borgmestergården i Århus. Knægtene og profileringen på bjælkehovederne er den for Randers typiske, mens husets konstruktion med øverste bjælkelag lagt over tagremmen knytter sig til de sydjyske købstæders gavlhustyper. I Randers er øverste bjælkelag stort set konsekvent gennemtap-

pet stolperne med et styrterum i tagetagen til følge. Brødregadehuset har altså ikke kun en pudsigt bygningsudvikling, men er i sig selv en interessant blandingstype, dekorativt såvel som konstruktivt.

Meget tyder på, at byggeriet i Randers i slutningen af 1500'erne har haft stærke lokale traditioner, men at der har været uhyre stor modtagelighed for påvirkninger både fra syd og øst. Havde vi flere bygninger eller bygningsdele fra denne periode at bygge vores viden på, ville billedet blive mere skarpt og detaljeret; men der er dog ingen tvivl om, at byens porte har været åbne for indtryk udefra.

I forhold til gotikkens huse sker der også ændringer på det konstruktive område hen mod slutningen af 1500'erne. I modsætning til de lokale træk, vi finder i decorationen, er de konstruktive ændringer stort set generelle for hele landet. Det er nævnt, at den store etagefremkræning i

Brødregade 24-26, opført 1592. Søren Pagter fot. 1987.

Borgmestergården i Århus »Den gamle By«, opført 1597.

gotikkens huse i renæssancen skrumpede ind til en nærmest symbolsk fremkræning, som kun synes at være blevet bibeholdt af hensyn til glæden ved de dekorative muligheder, dette fremspringende led giver.

Skråafstivningen af gadesidens stolper er ikke indlysende for Nygadehuset, men generelt for gotikkens huse bestod afstivningen i én skråstiver pr. fag. I hjørnegavlhuset Houmeden/Rådhusorvet er der krydsende skråstivere, de såkaldte Andreaskors, i overetagens tværlinje, mens underetagen har haft dobbelt skråafstivning. Den sidstnævnte afstivningsform fortsatte frem til de tidlige 1600'ere, hvorefter man mod midten af århundredet nøjedes med lodretstående dokker, én eller to pr. fag. Det er dog en tilsnigelse at benævne afstivningen af gadesiden alene som: »en konstruktiv løsning«, for der ligger en klar dekorativ virkning i

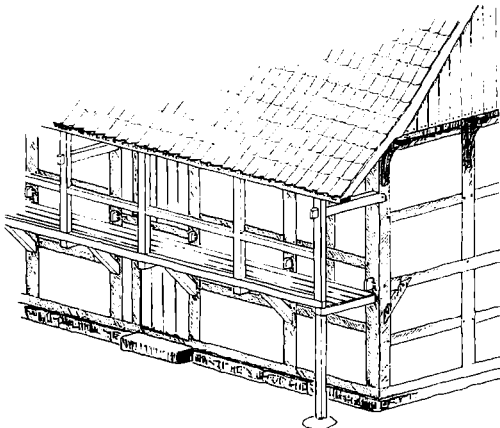
afstivningens siksakmønster gadesidens facaden igennem. Denne påstand forstærkes af, at gårdsiderne stort set ingen skråafstivning har.

Gårdsidernes højstolper er en konstruktiv løsning, vi kan finde på bygninger helt op til omkring midten af 1600'erne, men almindeligvis forsvinder den ud af bindingsværket omkring 1600. I stedet etagedeles gårdsiden som gadesiden, dog sjældent uden fremkræning. Ændringen skal sikkert ses som et forsøg på at etablere en stabil svalegangsløsning.

Svalegangen var ikke et ukendt fænomen på gotikkens huse. Den havde den nødvendige funktion at skaffe adgang til overetagens forskellige rum. I Nygadehusets højstolper er der da også spor af en påhæftet svalegang, der har været indtappet i stolperne med bjælker og støttende skræsti-

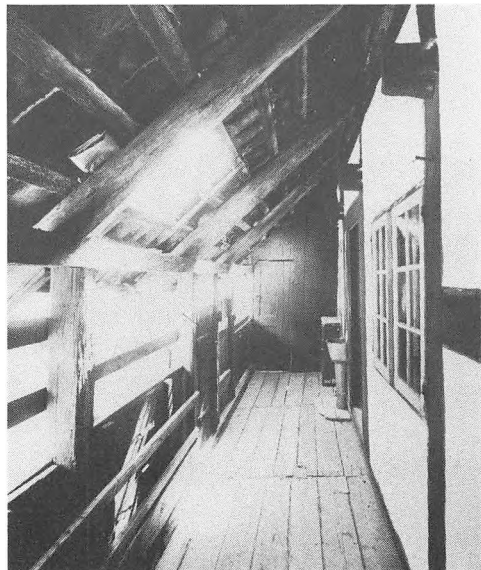
Svalegang fra Paskesønnernes Gård. Zehngraf fot. ca. 1896.

Rekonstruktionsforsøg af svalegangen på Nygade 4. Svalegangen blev nedrevet ved århundredskiftet, men sporene efter indtappede bjælker og skrånstivere kan stadig ses i gårdsidens højstolper.

vere. Tilsvarende har været udført på gårdsidens højstolper i Brødregade 26. Svalegangens manglende konstruktive sammenhæng med højstolperne i vore ældste bindingsværkshuse tyder på indpasning af et nyt element i bindingsværket. Ved forlængelsen af længen i Houmeden 2-4 har man taget konsekvensen af de konstruktive problemer. I stedet for at bruge højstolper, er gårdsiden etagedelt og bjælkerne i etagedækket forlængede, så de rager ca. 1,0 til 1,5 meter ud over gårdsiden. Dermed er svalegangen blevet fast forankret i bindingsværkskonstruktionen.

Det er nævnt, at Borgmestergården i Århus fra 1597 skulle være den ældste bygning med svalegangskonstruktion. Denne bygning er dog samtidig med den lokale »Borgmestergård« i Randers, Torvegade 12, der havde svalegang både på forhuset, sidelænger og baghus. Rester af baghusets gårdside er bevaret, dog uden svale; men dørhullerne i overetagen vidner om dens tidligere eksistens. Selv om svalegangene på Randers ældste huse ikke er bevarede, kan de i reglen konstateres ved ovennævnte dørhuller i overetagen. I de senere gårde, Storegade 11 og 13, kan svalerne ses delvist

Interiør fra svalegangen på den nu nedrevne gård Middeltgade 1. Zehngraf fot. ca. 1896.

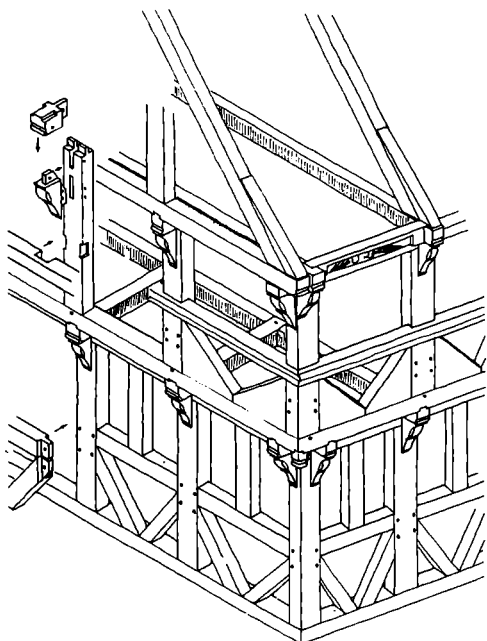
bevaret. De kendes endvidere fra fotografier af de gamle købmandsgårdes gårdsrum.

Hjørnegavlhuse er nævnt et par gange i det foregående. Dermed menes ikke gavlhuse i gængs forstand, som de kendes i landets sydlige købstæder, hvor smalle, sammentrængte grunde har nødvendiggjort, at husene ligger med gavlen mod gaden. Randers grunde og bebyggelse var udpræget bestemt af langhusbebyggelse med et dominerende forhus og retvinklede, sammenstødende længer rundt i gården. På hjørnegrundene var der mulighed for ikke kun én markant gadelænge, men to, hvoraf den ene nødvendigvis ville vise smalside/gavl. Dette hus, der viser gavl, kaldes et hjørnegavlhus.

Hjørneejendommen Houmeden/Rådhusstorvet er repræsentativt for den bearbejdning, man ofrede på disse skuegavle. Imod bindingsværkets naturlige konstruktion arbejdede man langsidernes fremkræning om i gavle, oftest ikke kun ved etageadskillelsen, men også taggavlen og evt. hanebåndsetagen blev fremkræget på

Torvegade 21, nedrevet. Længens fem nordre (venstre) fag har tidligere stået med gavl mod gaden. Taget er her vendt, men stikbjælkerne over tagskægsknægtene vidner om en tidligere fremkraget gavl over disse fag. Zehngraf fot. ca. 1896.

Rekonstruktionsforsøg på opbygningen af Brødregade 24-26's oprindelige gavlafslutning.

knægte og falske indtappede bjælkehoveder. Desværre er ingen af disse gavle bevarede i Randers, men flere hjørnegrunde har haft disse længer med skuegavle med større eller mindre udstyr. Eksempler herpå er den nævnte længe i Houmeden, Kirkegade 13 med sin gavl mod Store Kirkestræde og Brødregade 24-26 med sin gavl mod PETERSLIPPEN. Den sidste er der bevaret mest af. Som et nærtliggende bevaret eksempel bør Borgmestergården i »Den gamle By« i Århus nævnes. De veludstyrede skuegavle synes at gå af brug op mod år 1600, og i Randers daterer de kendte eksempler sig da også fra slutningen af 1500'erne.

Deciderede gavlhuse findes ikke bevaret i Randers bortset fra et enkelt, Storegade 11, der i dag er camoufleret som et langhus. Gadesidens fire nordre fag udgør et gavlhus, der oprindeligt har stået med tagrejsningen vinkelret på gaden og med en stolt rejst gavl. Ud over dette og de omtalte hjørnegavlhuse nævner brandtaksationen 1761 ti andre bygninger med gavl mod gaden.

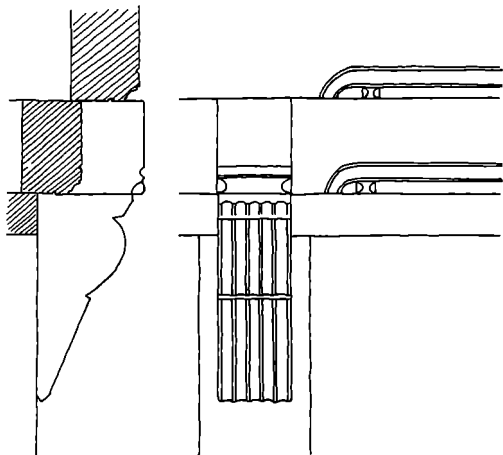
Byggetraditioner 1600-1650

Man får indtryk af velstand og formåen, når man ser på bebyggelsen fra slutningen af 1500-årene. Det falder godt i tråd med den udvikling, vi kender fra landets øvrige større købstæder. Landet havde gode tider med højkonjunktur og kongemagtens interesse for byernes fremdrift. Handelen med korn og fordoblinger af priserne herpå gav penge til byerne - ikke mindst til Randers, som havde et stort og produktivt opland. De gode handelskonjunkturer toppede omkring 1620erne. I det jyske fastholdtes gode handelsforbindelser frem til midten af 1600-årene, mens det østlige af landet mærkede en stagnation og nedgang fra 1640erne.

Store Kirkestræde 2, sidelængen til det tidligere omtalte forhus mod Kirkegade (nr. 13), er angivet at være opført af rådmænd og tolder Mogens Nielsen i 1626, netop da den handelsmæssige højkonjunktur kulminerede. Velstanden synes dog ikke at have forledt købmændene til radikale ændringer i bindingsværkets udsmykning. Sidelængen står med den i Randers

hævdvundne bearbejdning af overgangsrem, fyldholter, bjælkehoveder og knægte. Knægtene er dog tilføjet et lille raffinement ved en kanelleret front. Til gengæld har man sparet tagskægsknægtene. Porthammeren er det eneste sted, ekstravagancen får frit løb. Motivet er det samme som ses anvendt på Torvegade 12 en generation tidligere: to løver som flankerer bygherrens navnetræk, et skriftsted og en bevinget engel. Motivet er det samme, men stilen viser klart tidsforskellen mellem de to bygninger. I snitværket på Torvegade 12 er det højrenæssancens flade og skarptskårne, mens Store Kirkestræde 2 tydeligt er præget af senrenæssancens eller bruskarokkens svulmende og blødt svungne former. Det er for nylig blevet foreslået af Merete Bergild og Jens Jensen, at porthammeren fra 1626 skulle være udført af den lokale billedsnider Henrik Henriksen. Motivet med de flankerende løver har muligvis sit forbillede i et tidligt middelalderligt stenrelief i Randers, som Johan Rohde i 1880-81 har aftegnet. Reliefet har siddet som dør-

St. Kirkestræde 2, gadesidens overgangsled. 1:20.

overligger og stammer formentlig fra Frue Kirke i Randers.

Torvegade 6 menes at være opført af borgmester Peder Anchersen i 1618, nogenlunde samtidig med Store Kirkestræde 2. Bygningen blev restaureret omkring århundredeskiftet og er i dag ikke genkendelig i forhold til sin oprindelige skikkelse. De bevarede tagskægsknægte er den traditionelle Randerstype, og fotografier fra før restaureringen viser en enkel og gedigen bygning uden anden dekoration end en udsåren porthammer. Ifølge Johan Rohde skulle motivet være plumpt skåret, forestillende en svævende figur omgivet af skyer. Dette motivvalg var yndet i højrenæssancen, og var formentlig skåret med rundede former og dybt relief.

Disse to bygninger, Store Kirkestræde 2 og Torvegade 6, er de eneste bevarede og daterbare bygninger fra de første tiår af 1600årene. Det skyldes næppe stilstand i byggeriet, de handelsmæssige højkonjunkturer taget i betragtning, men nærmere en ildløs i 1639, som lagde 12 gårde øde i Storegade. Byen har udviklet sig i disse år og i

St. Kirkestræde 2. Kaj Grosen fot. 1972. Randers Lokahist. Arkiv.

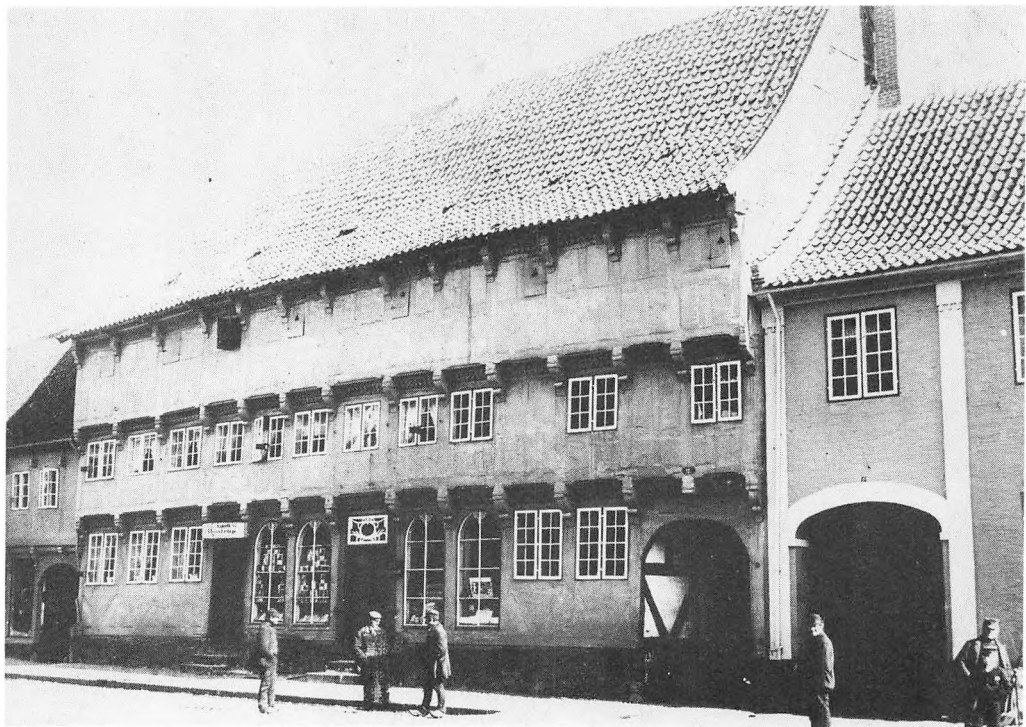
årene forinden. I slutningen af 1500årene er udbygningen sket ned i Storegade og Søndergade, som formentlig tidligere blot var bebygget med lette bygninger. Et indicium på denne bebyggelse fra begyndelsen af 1600årene er en indmuret egetræsplanke, der stammer fra Søndergade 1. På planken er en indskrift med latinske majuskler, hvori årstallet 1623 indgår.

Hustavle opsat Søndergade 1. Zehngraf fot. ca. 1896.

Sydlig del af Vestergrave. Zehngraf fot. ca. 1896.

Storegade 13 før ombygningen af underetagen. Indretningen af kramboden med de to udstillingsfag på hver side af indgangspartiet er en indretning fra 1800'erne, men den virker harmonisk i facaden. Zehngraf fot. ca. 1896.

Genopbygningen i 1640'erne efter branden i 1639 er i dag repræsenteret ved to bevarede bygninger: Storegade 13, rådmand Jens Jensens gård, der er byens og velnok en af landets prægtigste bindingsværksgårde, og Vestergrave 48, en mindre og mere beskedne gård. Til disse to bevarede bygninger kan yderligere føjes en række huse omkring Storegade og i den østlige ende af Vestergrave. De var alle opført i 1640'erne og udgjorde gadebilledet endnu omkring århundredeskiftet. Det drejer sig om Storegade 10, 12 og 14 samt Vestergrave 46. Vestligere i Vestergrave blev 28 og 30 rimeligvis opført omkring midten af 1600'erne. Fælles for disse bygninger er, at de alle er opbyggede på traditionel vis med etagefremspring mod gaden, båret af knæg-

te. Den dobbelte skråafstivning af fagene er på flere bygninger afløst af en eller to lodrette dokker, og i Vestergrave 30 ses lange skråstivere, rækkende over to tavl i højden. Disse ændringer i facadebilledet og -konstruktionen fulgte den generelle udvikling i landets øvrige købstæder, omend byer som Helsingør og København kunne fremvise enkelte bygninger uden knægtfremkræning allerede før midten af 1600'erne. Bearbejdningen af tømmeret i etagefremkræningen bevarede derimod sit stærke lokale særpræg.

Der var en vis »indædt« dyrkelse af dette lokale særpræg, - et særpræg som ikke smittede af udadtil bortset fra enkelte bygninger i Århus og Ålborg, men som til gengæld heller ikke modtog påvirkning ude-

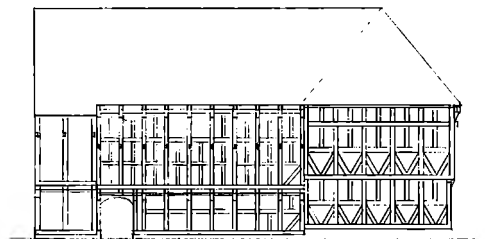
Storegade 14, nedrevet. Bemærk, at tagkægsleddet dekorativt gentager overgangsleddet, selv om det konstruktivt er ganske anderledes opbygget. Zehngraf fot. ca. 1896.

fra. En lignende træghed i bindingsværkets udvikling spores i landets øvrige købstæder hen imod midten af 1600årene, velnok fordi bindingsværket ikke levede plads for fornyelse i dekorationsmønsteret. Derfor holdt man i disse år fast ved det gammelkendte. Næppe nogen anden købstad end Randers har med lignende styrke fastholdt sin egen lokale udformning uden påviselig påvirkning udefra.

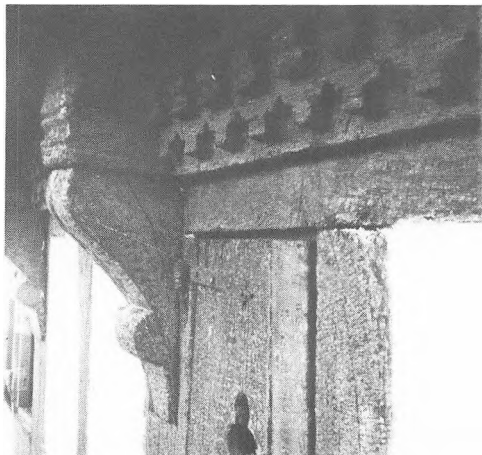
Knægtene af den konveks/konkave form er anvendt i sin rene form i Vestergrave 28 og 30, mens den på det nye hovedstrøg, Storegade, bearbejdedes med en slags skelfront. Vestergrave 48 har bevaret denne knægttype med skelfront. Tilsvarende knægte har siddet på nabohuset nr. 46 og på Storegade 14. Denne form er typisk or-

namenteret med neglemærker på skellets ender og på knægtens bund.

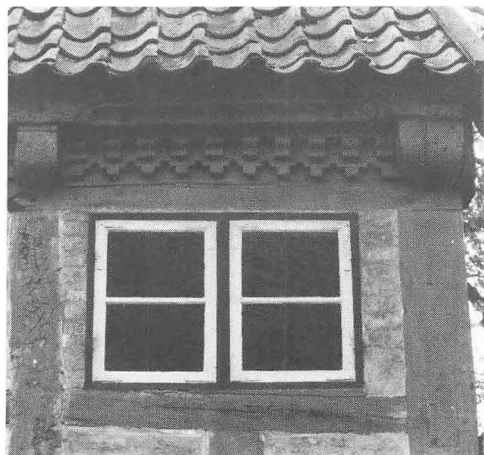
Den volutsvungne konsolknægt, som kan ses i landets øvrige købstæder, vandt ikke fodfæste i Randers i renæssancen.

Storegade 14, set fra Vestergrave, hvor sidelængen står i tre etager.

Storegade 13, overgangsled til gaden.

Provstegade 6, overgangsled og tagskægsled til gaden.

Formen var fremmed for håndværkeren, hvorfor forsøg på at eftergøre den resulterede i en plump efterligning, som det kan ses på Storegade 13. Parallelt med de nævnte knægttyper ses den enkle, svungne knægt anvendt på især mindre bygninger og facader, som vender mod baggader. Knægten kan enten have en glat front, som det kan ses på Vestergrave 44, eller en let rygget front, som knægten på Kirkegade 17.

Bearbejdningen af tømmeret i øvrigt følger de kendte former. Bjælkehovederne er næsten konsekvent profilerede med et hulsnit og en staf; eventuelt kan der være suppleret med et ekstra led. Affasningen af bjælkeendernes nedre kanter er konsekvent. Hulsnit med endeknopper på overgangsrem og fyldholter er standardløsninger. Sekundære bygninger kan blot stå med kantaffasning og evt. uden fyldholter, mens facaderne på hovedgaderne ses med variationer over dette tema, evt. med dobbelte hulsnit og ekstra knop på midten af dette. Et eksempel herpå er Storegade 14.

Storegade 13 bragte en dekorativ fornyelse ind i Randers bindingsværk, idet fyldholterne er udskårne med en tandsnitsfrise.

Det giver dekorationsleddet et gennemløbende vandret forløb, hvor hulsnittene fungerer som fagvist opdeltede dekorationer.

Provstegade 6, genopført i »Den gamle By« i Århus.

Tandsnitsfrisen kendes fra vindues- og siddebånd i de østdanske bindingsværkshuse og er muligvis inspireret herfra og virkningsfuldt omformet til en slags etage- og gesimsbånd. Tilsvarende fyldholter har siddet på Vestergrave 46 og Provstegade 6. Sidstnævnte kan i dag beses i Den gamle By i Århus. Provstegadehuset blev sandsynligvis opført nogenlunde samtidig med Storegade 13, men er i sin konstruktion en besynderlig gammeldags bygning med højstolper i gård- og gadeside. Dette til trods var facadevirkningen højst moderne på tidspunktet for opførelsen. Uden fremkragede etagespring, blot med kraftig tandsnitsgesims under tagskægget, kan bygningen, hvis den var kalket over tømmer og tavl eller evt. overpudset på facaden, meget vel

have fremstået som en grundmuret bygning. Barokkens grundmurede huse dyrkede netop kraftige, vandrette gesimsbånd, hvilket vel næppe har været uden indflydelse på valget af dekoration og virkemidler i bindingsværket.

Barokkens bruskede snitværk har afsat sig enkelte spor i byen. Porthammeren til Store Kirkestræde 2 er nævnt, men et endnu voldsommere sprog talte portudstyret til rådmand Peter Skovs gård fra 1642 i Storegade 10. Bygningen blev nedrevet i 1860'erne, men to usædvanlige portstolper er bevarede på museet. I højt relief er stolperne udskåret med to mandshøje figurer, der ifølge Otto Norn forestiller to af det gamle testaments hærførere David og Josva. Figurernes er hensørt til billedsnider

Vestergrave 28-30, nedrevet. De store gårde i Vestergrave lå på sydsiden af gaden. Den nordre side af gaden blev bebygget med boderækker og mindre håndværkerhuse, placeret på eller udstykket fra de store, gennemløbende grunde fra Kirkegade og Middelgade. Zehngraf fot. ca. 1896.

Portvogterne fra rådmand Peter Skovs nu nedrevne gård fra 1642, Storegade 10. Kulturhistorisk Museum, Randers. Kirsten Nijkamp fot.

Portvogterne i portalen fra Ulstrup Slot fra 1620, udført i sandsten.

Henrik Henriksen, og inspirationen er uden tvivl hentet fra den nærliggende herregård Ulstrup, hvor Jørgen Skeel i 1620 lod to tilsvarende krigskæmper i sandsten bevogte portindgangen. Man har kendskab til, at en lignende udsåret portstolpe har siddet på et hus i Sønderborg, men ellers er portvogterne enestående i landets bindingsværk.

Disse enkeltelementer med baroksnitværk er typiske bestillingsarbejder, som tilførtes i øvrigt traditionelt opbyggede bindingsværkshuse. I 1667 lod borgmester Mads Hansen Benzons imidlertid en bygning opføre i Kirkegade, hvor nuværende nr. 7 ligger, nemlig den legendariske »Apostelgård«. Bygningens facade prydedes ikke kun af en pragtfuld udsåren porthammer. Også knægtene var bearbejdede med

Knægtene fra Apostelgården er i grundformen voldsomt vungne konsolknægte. Her apostelen Bartolomæus. Kulturhistorisk Museum, Randers.

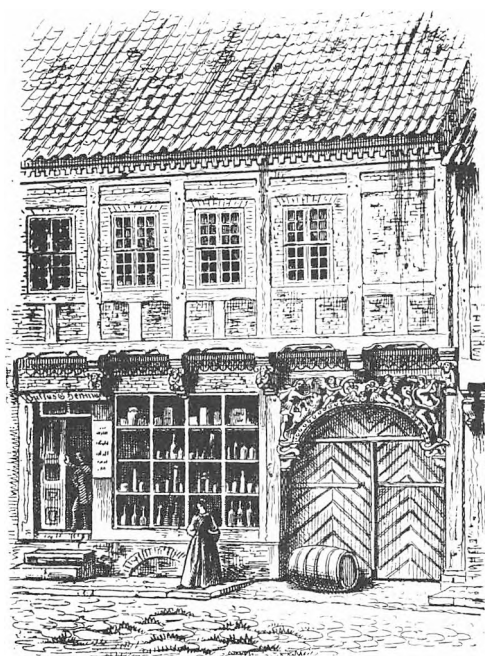

Tre knægte fra Apostelgården. Kristus flankeret af Judas Taddæus og Jacob den ældre. Kulturhistorisk Museum, Randers. Kirsten Nijkamp fot.

samme ypperlige billedskærerarbejde, som Chr. A. Jensen tilskriver Lauridtz Jensen fra Essenbæk. Bygningen brændte i 1860, men de fleste af knægtene blev reddede og ligger i dag på museet, mens porthammeren desværre gik til ved branden. Vi kender bygningen fra en tegning af J. Kornerup 1858, af hvilken det fremgår, at etagefremspringet udover knægte og porthammer var prydet af fyldholter med tandsnitsfrise, svarende til Storegade 13, og Randerspræget fornægtede sig ikke ved hulsnit med slutknopper på overgangsremmen. De bevarede knægte er udskårne med gengivelser af Kristus, Moses, evangelisterne Lukas, Mattæus og Johannes samt apostlene Simon, Bartolomæus, Andreas, Judas Taddæus, Peter, Jacob den yngre, Thomas, Jacob den ældre og Filip. Porthammeren gengav Samsons kamp mod løven og Herkules, der dræber slangen. Begge disse motiver er allegorier til det godes kamp mod det onde.

Apostelgården var et kunstnerisk højdepunkt i bindingsværkets dekorative udvikling i Randers. Den markerede samtidig et vendepunkt, idet den dekorative bearbejdning af bindingsværket herefter aftog. En afvikling, der dog strakte sig ind i 1700-årene.

Et element i bindingsværkets dekorative fremtoning er maling og kalkning af tømmer, taavl og snitværk. Det er givet, at man

J. Kornerups tegning af Apostelgården fra 1858.

Houmeden 10 før restaureringen i 1906. Randers Lokalhist. Arkiv fot.

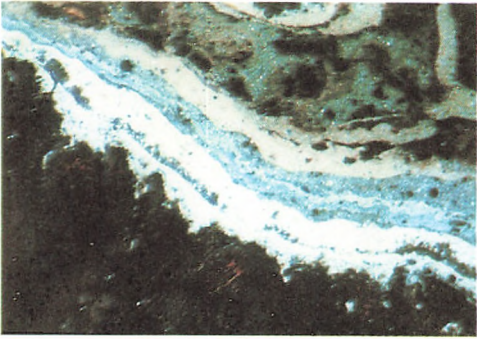
Houmeden 10 efter restaureringen. Poul Juncher fot. Randers Lokalhist. Arkiv.

i renæssancetiden lod tømmeret male og tavlene kalke og evt. snitværket staffere. Grønne, røde og mere grelle gule og violette farver kendes fra tidens altertavler, men farverne på bindingsværket har efterfølgende tiders vedligeholdelse slettet sporene efter. Få undersøgelser om dette emne foreligger fra andre byer, men lokale undersøgelser savnes.

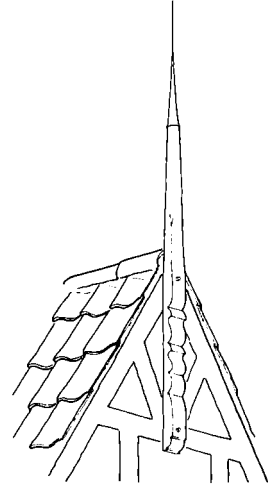
Restaureringerne af Houmeden 10 og Torvegade 6 ved århundredeskiftet efterlod træværk og sten i tavlene ubehandlet. Dette var ikke et udtryk for det formodede udseende ved opførelsen, men en afspejling af den tids dyrkelse af »det ægte materiale«. Ligeledes skal flere detaljer i disse genopbygninger tages med et gran salt, da tidens interesse ikke var at rekonstruere bygningen, som den oprindelig havde været, men som et idealiseret billede af den tid, bygningen repræsenterede. Mønstermuringer, som er anvendt ved opmuringen af tavlene i Houmeden 10, er der ikke belæg for, hverken i denne bygning eller i andre kendte bindingsværksbygninger i byen. I det østdanske område var mønstermuringer af

tavlene udbredt i renæssancetiden, og ligeledes ses tavlene udmuret skiftevis med røde tegl og hvide sand- eller kridtsten. Dette er nogle dekorative bearbejdnings og farvevalg, som var fremme i det østdanske område, men dette dækker ikke nødvendigvis lokale farvetraditioner. Arkivalsk findes der oplysninger om anstrygninger med grønt og med brunt i Ålborg, og på omegnens bøndergårde ved Randers ses stadig grønt og rødt opstolpet bindingsværk og kalkede tavler med hvidt optrukne fuger, hvilket meget vel kan have hævd tilbage til renæssancens købmandsgårde.

På de større gårde har tagets beklædning uden tvivl været teglsten, men på de mindre gårde og boderækker i baggaderne har strået sikkert stadig dækket tagene i middelalderen. Også frontkviste og tagkviste er elementer i taget, som vi fra prospekter og tegninger véd, har været spredt på længernes tage. Spor efter dem finder vi dog sjældent. Det samme gælder gavlenes brandstager, som sjældent mangler på de gamle prospekter, men som ikke findes be-

Storegade 13. Farvesnit fra knægt i tredje stokværk. Nederst egetræet som en næsten sort kontur. Dernæst to lyse lag fra bundbehandlingen. Herefter et gråt farvelag stammende fra en tidlig bemaling af træværket. Dette lag sås tydeligt ved afrensningen af stolpeværket. Ovenpå brunlige, ødelagte lag. Lars Vester fot. 1987.

Brandstage. Rekonstruktionsforsøg på grundlag af fund i Lille Strandstræde 14, København. Fundet bestod i nederste del af en brandstage, dateret ca. 1650.

Poul Grønvolds Randersprospekt fra 1749 viser byen set fra Randersbro. Æresporten var opsat i forbindelse med Frederik V's besøg i byen. Prospektet angiver også udformningen af bl. a. vinduer, kviste og brandstager.

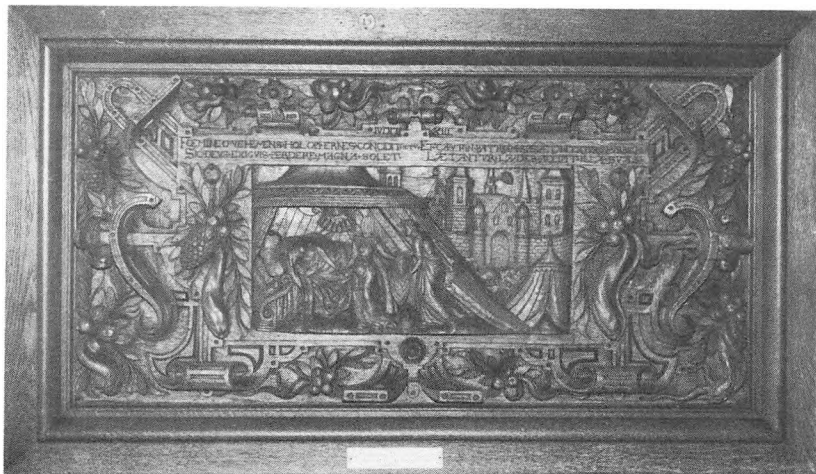
varede. Der er mange detaljer i bindingsværkets ydre, som vi må formode har været her i én eller anden form, men som ikke har efterladt sig spor. Manglen af disse detaljer gør billedet af renæssancens bindingsværk i Randers mindre nuanceret, end virkeligheden må formodes at have været.

Døre, vinduer og trapper, bygningernes indretning og de enkelte rums bearbejdning er emner, som vi kun glimtvis får indtryk af. Fra den længst nedrevne Kirkegade 13 fra 1590'erne er bevaret en rigt udkåret fylding med kartoucheværk. Den er skåret af Mikkil van Groningen og viser Judith med Holophernes afskårne hoved.

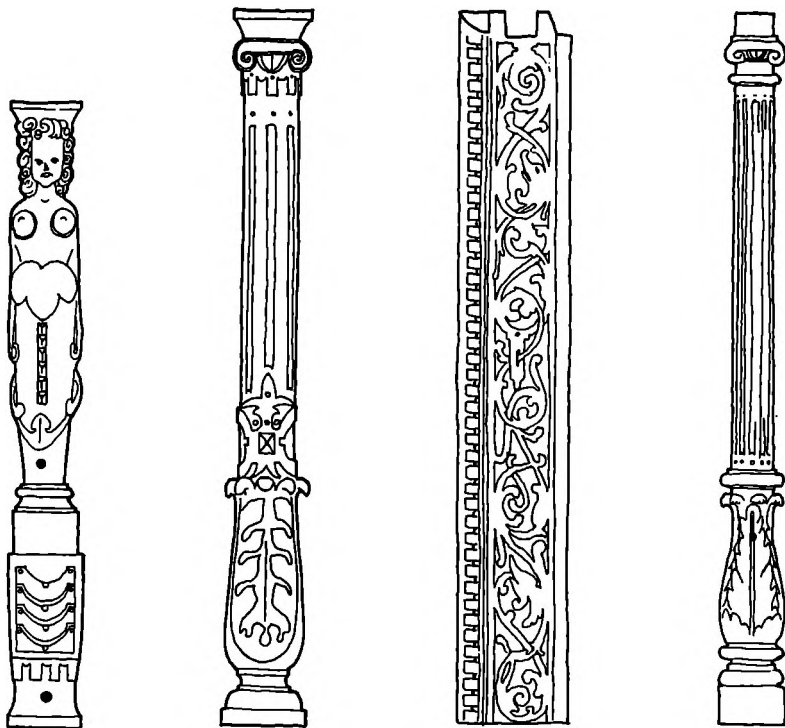
Fyldingen kan være en dør- eller panelfylding, og kan være et vidnesbyrd om en pragtfuld indrettet stue. Om Torvegade 14 er der overleveret en nogenlunde samtidig beskrivelse, der kaster lys over i hvert fald den store stues indretning. Bygningen var opført 1613 af Jens Hansen Bay. I forbindelse med Bodil Steens ejerskab omtales den sådan: Der var en meget prægtig og kostbar stue kaldet stenstuen. Den havde 4 karme med 16 vinduer i. Afstanden fra vindueskarmene og ned til jorden var to sjællandske alen. Gulvet var belagt med fliser. Vinduesposterne var udhugget med billeder i eg med de 12 apostles figurer, loft og skorsten malet. Også fra en af Storegade

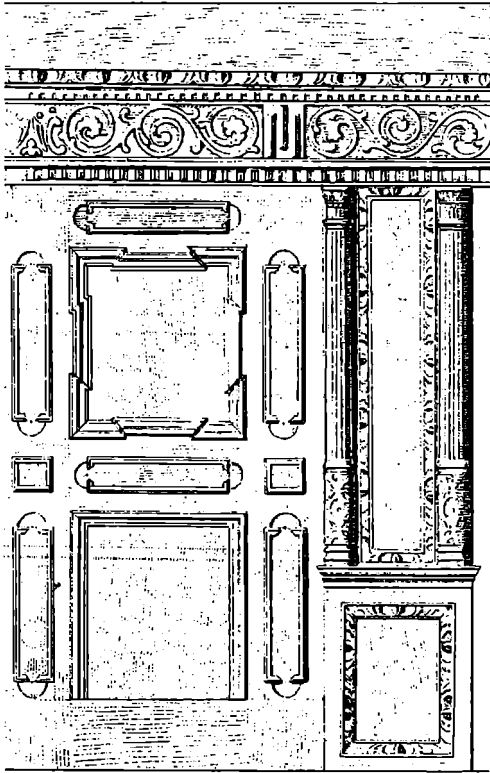
Panelværk fra fornem stue i ejendommen Storegade 13. Kulturhistorisk Museum, Randers. Kirsten Nijkamp fot.

Udskåret fyldning udført af billedsnider Mikkel van Groningen. Gengiver en scene fra Judith og Holofernes historie. Stammer formentlig fra stue i Kirkegade 13. Kulturhistorisk Museum, Randers.

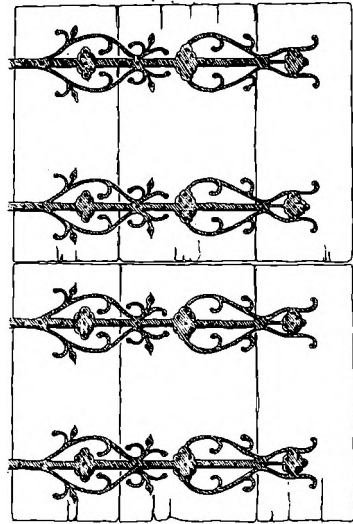
Skånske eksempler på vinduesposter og et enkelt karmstykke, alle fra renæssancen. 1:10.

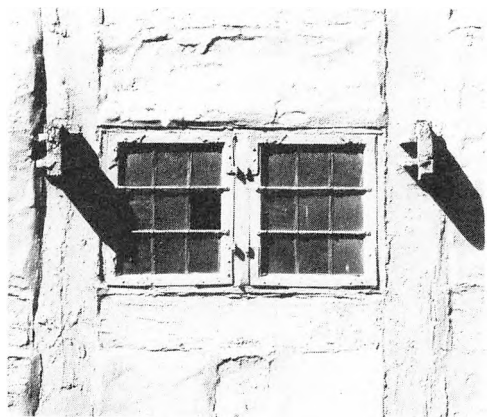
Renæssancepanelværk fra gård i Randers. Tegnet af R. Mejborg. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

13s stuer giver bevarede paneler en idé om, at Randers bindingsværkets nøgterne ydre ikke nødvendigvis afspejler et tilsvarende indre. Mejborgs tegninger af interiør fra gårde i Randers, tegnet i 1880, giver et lille indtryk af indretningen i de smukkeste rum, men kommentarer på kladderne fortæller også lidt om de øvrige rum. Det hedder f.eks.: »I den ene Stue er alt Træværk rødt i Dør, Vindue, Loft og Bræddeskillerum, i den anden er alt grønt. Murværket er alt hvidtet.« Dette var farverne i nogle af stuerne i Vestergrave 50 i 1880, men det var måske også renæssancens farver. Fra farveundersøgelser af andre samtidige bygninger synes de sekundære rum at have haft en gennemgående farve i hvert

rum, mens stuerne kan have haft kalkmalerier på vægge og lofter, såsom rankemotiver, malede gobeliner og livfulde hverdags- eller festscener. Tilsvarende dekorationer kan have prydet købmændenes stuer i Randers, men dokumentation herfor findes ikke.

Revlehaledør med båndhængsler i udsøgt bearbejdnig. Forlæg i Mejborgs tegningsamling fra Randers. Nationalmuseet.

Storegade 14, sidebygningen. Blyndfattet vindue i gående ramme. Zehngraf fot. ca. 1896.

Randers 1650-1800

Byens udvikling

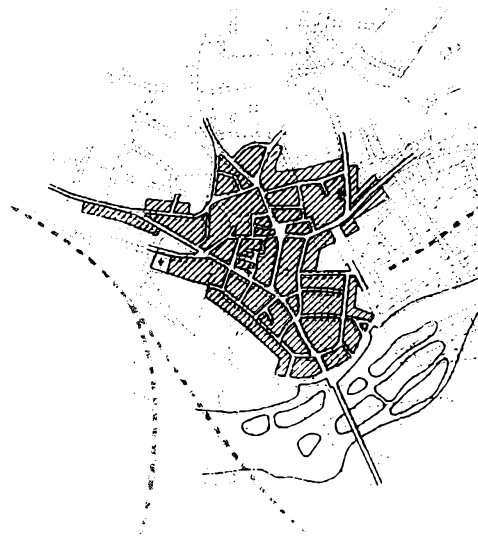
Udfyldningen af Houmede-kvarteret var allerede afsluttet omkring midten af 1600-årene. Byens omfang forblev herefter stort set uændret helt frem mod sidste halvdel af 1700-årene. De dårlige tider for landet efter 1660 og en række bybrande, hvor især en omfattende brand i 1671 gjorde indhug i bebyggelsen, hæmmede byens ekspansion. I 1660 blev antallet af gårde og huse i byen opgjort til 450. Disse var i 1682 reduceret til 449.

Byen led under den samme stagnation, som vi møder i landets øvrige købstæder i sidste halvdel af 1600-årene. De store huller i gaderækkerne, som bybrandene havde forårsaget, gav rigelig plads for den nybebyggelse, som så småt kom i gang i første halvdel af 1700-årene. Endvidere blev det store areal, hvor Dronningborg Slot havde ligget, fri til bebyggelse, da slottets bygninger blev brudt ned i årene 1724-40.

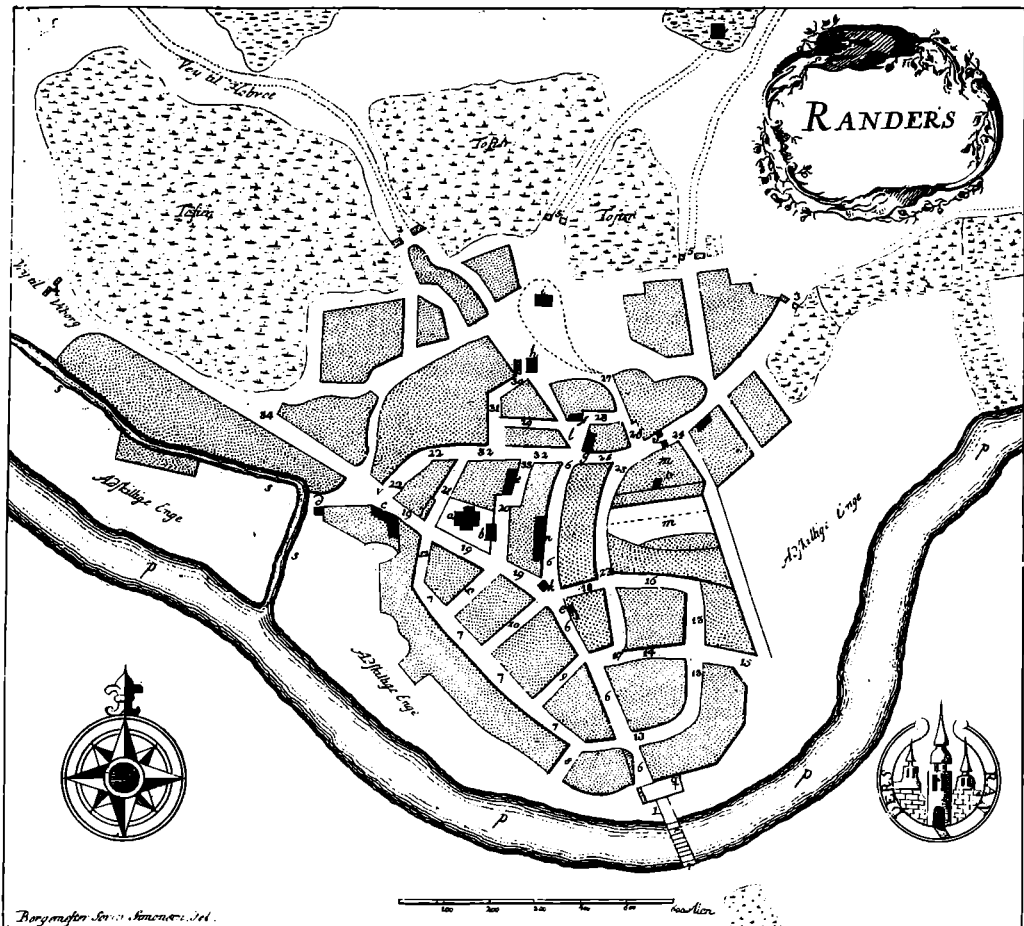
De første større købmandsgårde uden for byens gamle afgrænsning blev lagt i Vestergade, hvor grundenes størrelse ikke var så trange som inden for voldene. Herefter skete en successiv udfyldning af kvartererne nærmest den gamle bykerne langs med udfaldsvejene Vestergade, Østergade og Adelgade.

Byplanen over Randers i Pontoppidans Atlas 1767 viser i store træk byens situation frem til 1800.

I 1767 var der 515 gårde og huse i byen. De på Pontoppidans kort udlagte arealer ved udfaldsvejene var endnu ikke bebyggede, men økonomiske opgangsperioder i slutningen af 1700-årene medførte en udbygning og underdeling af disse arealer, således at byen i 1802 bestod af 640 gårde og huse.

Randers ca. 1800 indlagt på moderne bykort. Efter Randers Købstads Historie, 1952.

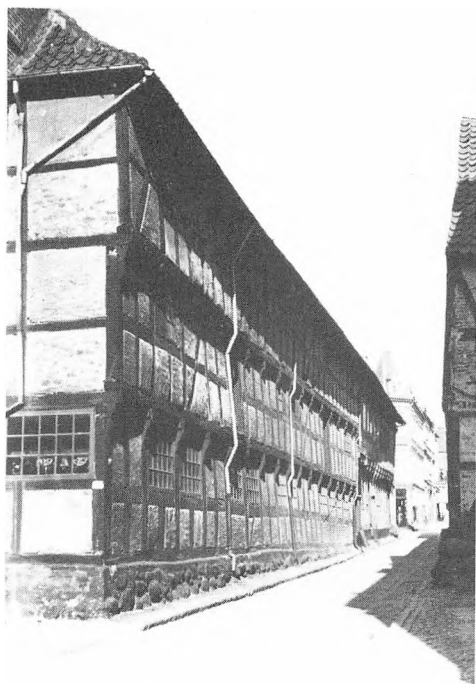
Dreympfater. Sees. Simonsens. del.

a. St. Mortens Kirke. b. L. adrijske Skole. c. Væghuset. d. Hoved-Mølle. e. St. Clemens Tavn, opstændt 1611. f. Byens Laars, St. Pehr kaldet. g. Raadhuset, bygt 1616. h. Nørre Laars eller gammel Nørre-Port. i. St. Laurentii Kirke paa Bakken. k. Gade til de nye 3de Pomper. l. Torvet. m. Dronningborg Slots Plads og Stue. n. Sukker Raffineriet. o. Høfte-Møllen. p. Guden-Aase. q. Bryggen. r. Sønder Bro. s. Hoved-Mølle Bak. t. Adlig-Haus's Klæder, fordrun. u. Gammel Øster-Port. v. Gammel Vester-Port. 1. Sønder-Port. 2. Nørre-Port. 3. Øster-Port. 4. Vester-Port. 55. Ludegaard's og Vævs Mølle Portene. 6. Stort-Gade.	7. Vester-Grave. 8. Rysen-Gaarden. 9. Skolen-Strædet. 10. Lyuborg Gyden. 11. Grønbørre Gyden. 12. Rensherret. 13. Øster-Grave. 14. Thrans-Strædet. 15. Præst-Pladsen. 16. Dyrmer-Skæ. 17. Rødderups Hjørne. 18. St. Clemens Strædet. 19. Vester-Gade. 20. Kilde-Gyden. 21. Kirke-Gyden. 22. Valden. 23. Brøden-Gyden, forbie Slots-Haagen. 24. Lille Gade forbie Slots-Pladsen. 25. Raadhuss-Strædet. 26. Høllers-Gyde. 27. Provste-Gyden. 28. Rysen-Gyden. 29. Møns-Gyden. 30. Tavn Gyden. 31. Svare-Gyden. 32. Hous-Gyden. 33. Hellig-Aarvs Gyde. 34. Gyden til Hvid-Mølle uden Navn.

Søren Simonsens Randerskort fra 1767. Fra Pontoppidans Danske Atlas.

Bygningstyper

Renæssancens store byggeperiode ebbede ud efter 1660. Tidligt i perioden var den danske købmandsgård lagt fast som type. Denne type fandt fortsat anvendelse helt frem mod slutningen af 1800'erne. Gården er traditionelt et vinkelanelæg med beboelse og butik/bod i forhus mod gaden og lager, værksted m.v. i sidelænge. Adgangen til gårdsrummet og ikke sjældent til bygningerne i øvrigt skete via en port i modstående ende af, hvor sidelængen stødte til forhuset. Købstædernes trange grunde, forårsaget af manglen på plads inden for byens volde, medførte, at de driftige købmænd langs byens hovedstrøg byggede i to etager, ja, til tider tre etager, for at skaffe plads til deres varelager. De større gårde langs hovedstrøgene betød ikke nødvendigvis større boliger end købmandens i den mindre gård i baggaden. Store købmandsgårde var først og fremmest udtryk for store varelagre. Forhusenes øvre etager kunne være indrettet med en festsal og et par kamre, men til daglig gjorde etagen tjeneste som pakrum. I løbet af 1600- og 1700'erne har beboelsen dog sneget sig op på førstesalen, efterhånden som boligkravene øgedes og butiksrummene, værts- og handelsstuerne bredte sig i stueetagen.

Magasinbygning i tre etager, opført i 1770'erne i forlængelse af St. Kirkestræde 2. Nedrevet i 1930'erne. Randers Lokalist. Arkiv fot.

Butikken eller kramboden lå tidligere i et skur på fortovet foran forhuset. Det har været et broget billede med træskure og diske, der rykkede længere og længere ud mod gaden. Det var ikke ulig vore strøggader i dag, og ligesom mange borgere i dag beklager sig over den besværlige færdsel mellem disse boder, beklagede folk sig også dengang. I 1609 fastsatte bystyret i »Randers bys vilkår og artikler«, kap. 46, at man ikke måtte bygge skure og »skran-ger« (salgsboder), der knap levner rum for »mulen (hjulnavet) frit på gaden at pas-sere«.

Købmanden fastholdt sin fortovsret langt op i 1800'erne ved opstabling af varer og evt. stadig ved små skure, mens krambo-den på dette tidspunkt længe må have fundet sin plads inde i forhusets stueetage. Om kramboden fortælles i 1760'erne, at

den var betroet købmandens kone, som bi-stået af døtre og piger drev en ligeså stærk og mange gange bedre handel end man-den. Denne tendens er jo siden forstærket, således at udstillingsvinduerne i forhusets facade er afgørende for handlen. For fortidens købmand var det derimod lagerplad-sen bagtil på grunden, som var afgørende. Der skulle være plads til kornhandel, malt-ning, ølbrygning, brændevinsbrænding og et stort kreaturhold. Dette medførte tvær-længer bagest i gården og ofte endnu en tværlænge midt i gården, således at gårds-pladsen blev delt i en forgård og en bag-gård. Yderligere plads kunne kun skaffes ved at bryde grundskellene og bygge ind på nabogrunden, således som amtsforvalter Mathias Stauning i 1770'erne måtte gøre for at skaffe plads til et tre etager højt og 16 fag langt pakhús.

Torvegade 21, nedrevet. Købmandsgårdens brede og rummelige gårdsrum i en stille, afventende stund for herskab og tjenestefolk. Randers Lokalist. Arkiv fot.

Købmandsgårdens eksistens, beståen og velstand var nøje sammenkædet med kornhandel, og dermed med bonden på landet. Mod slutningen af 1800årene løsnedes disse bånd. Bonden fandt andre kompagniskaber og mere rationelle afsætningsmuligheder for sine produkter. De gamle købmandslænger kunne en overgangstid overleve ved småindustrier, men også disse voksede hurtigt ud af længerne. Tilbage stod tomme pakhuslænger, overladt til stille forfald, mens forhusets øvre pakhusetager indrettedes til beboelse og den tidligere boligetage i stuen helt blev opslugt af butikker.

Håndværkergårde som farverier, væverier og garverier eksisterede som store gårde i 1700- og 1800årene og var, bortset fra udnyttelsen af gårdlængerne, opbyggede over samme skema som købmandsgårdene.

Boligerne og småværkstederne for den menige håndværker og arbejder bidrog til gadebilledet med mere beskedne bygninger. Disse lå ikke til hovedgaden mellem købmandsgårdene, men var placeret til baggaderne og bagest i sidegaderne. De små grunde blev udsparet fra købmændenes store gennemløbende grunde, og her kunne håndværkerne enten selv bekoste opførelsen af en lille fire til fem fags bolig, eller de kunne leje sig ind i en ofte ikke mere end tre fag stor bolig, en såkaldt rentebod, opført af købmanden. Randers fik i 1600-årene tilnavnet »Det lidende Kiel« på grund af købmændenes pengeregighed. Forrentningen af pengene ved udlån på Viborg Snapsting var velkendt for »De Randers Rentenerer«, men der var stadig overskud til at sætte penge i renteboder. I Randers greb dette om sig efter midten af 1600-

Østergrave, nedrevet. På bagarealerne af de store købmandsgårde lå arbejdernes og håndværkernes boliger. Her var ikke kun boligen lille - også gårdsrummet var snævert. Alligevel var der plads for de stille systemer i den gode årstid. Zehngraf fot. ca. 1896.

årene, hvor kvarterer som Østergrave, Trangstræde og Dytmærskens blev bebygget med lave énetages boderækker. Tilsvarende bebyggelser kendes fra vestre ende af Vestergrave og i Kereveder. Senere kender vi lejeboderne Lille Rosengården i den østre ende af Vestergrave. Lille Rosengård-

Øverst t.v. Klostergade 1911. Længe fra midten af 1700årene indrettet til håndværkergård. Nedrevet 1924. Randers Lokalist. Arkiv fot.

Nederst t.v. Østergrave 13-15 1902, nedrevet. Randers Lokalist. Arkiv fot.

Herunder lejeboderne i Lille Rosengård. Opført 1741 af købmand Søren Mammen. Nedtaget 1931 og genopført i »Den gamle By» i Århus. Zehngraf fot. ca. 1896.

den blev opført i 1741 af købmand Søren Andersen Mammen. Gården blev i 1931 flyttet til »Den gamle By» i Århus.

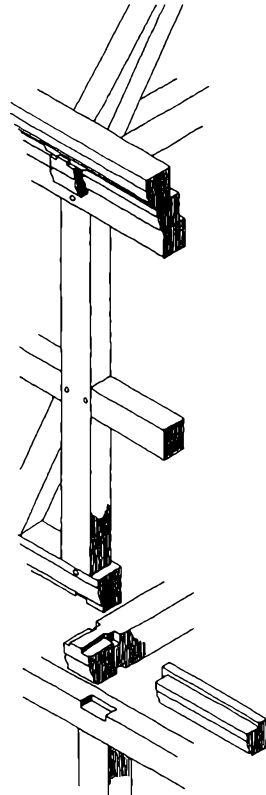
En bolig i lejeboderne rummede sædvanligvis blot et enkelt boligrum, et ildsted til køkken og evt. et rum til værksted. Vestergrave 42 er en lidt større type lejhuse med to boliger med værelser i kvisten. Da Østergrave blev nedlagt og bygningerne nedrevet, forsvandt tilsvarende små huse i en eller to etager. Disse var efterfølgere efter boderækkerne fra midten af 1600årene. Bebyggelsen i den i 1779 nyanlagte Nygade var større og rummeligere. Det var selvejerboliger, men stadig ikke på mere end fire, fem fag. Tilsvarende bebyggelse for den menige borger skød op i Vester Kirkestræde og på nordsiden af Kirketorvet omkring år 1800.

Byggetraditioner

Apostelgården i Kirkegade fra 1667 er den sidste markante og daterede bindingsværksbygning, vi har kendskab til fra 1600-årene. Dette betyder ikke, at byggeriet helt ophørte i denne periode, men de få bevarede bygninger fra sidste halvdel af 1600-årene understreger indtrykket af nedgangstider i Randers, som vi kender det fra landets øvrige købstæder. Fra omkring 1650 så man de københavnske bindingsværkshuse opført uden knægte og snitværk på fyldholter og overgangstømmer. Etagefremkragningen var endnu ikke helt forsvundet, men var skrumpet ind til en fremkragning formidlet alene ved profilerede overgangsled, en profilering, som blev gentaget ved tagfoden som gesims. Inspirationen er uden tvivl barokkens grundmurede huse, hvis kraftige og profilerede gesimsled var udtalte. Inden 1700-årene blev nået, var etagefremkragningen forsvundet fra de københavnske huse. Facaderne stod herefter glatte og tømmeret camoufleret ved kalkning over tømmer og tavl, og var mod taget afsluttet med en profileret gesims.

I provinsen gik udviklingen knap så hurtigt. De yngste knægtbyggede bindingsværkshuse med brusksnitværk stammer fra 1670'erne og 80'erne. Claus Cortsens gård fra 1718 i Horsens blev pyntet med snitværk på overgangsleddet, og i Randers havde man endnu ikke mistet smagen for knægtbyggede huse. Bindings-

Bindingsværkets konstruktive opbygning uden den knægtbårne fremkragning. Udskæringer forsvinder samtidig med, at knægtene forlades. I udskæringerens sted kommer vandrette, profilerede led ved overgangsleddet og ofte gentaget ved tagfoden.

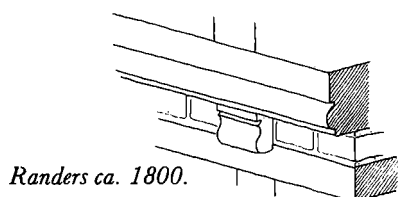
Brødregade 23-25, nr. 23 nedrevet. Begge bygninger er fra 1660erne, identiske i opbygning og med kraftigt markerede tagskægsled. Zehngraf fot. ca. 1896.

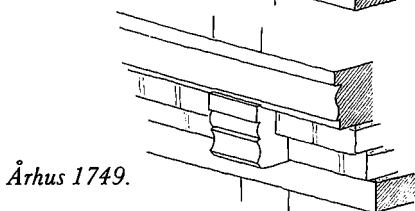
Brødregade 25. Tagkægsledet.

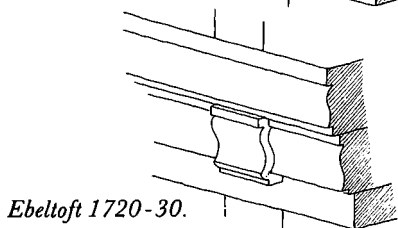
Farvergården, Kirkegade 9, nedrevet. Gården blev opført i 1725 som en knægtbygget gård med snirklede skærier på såvel porthammer som portstolper. Zehngraf fot. ca. 1896.

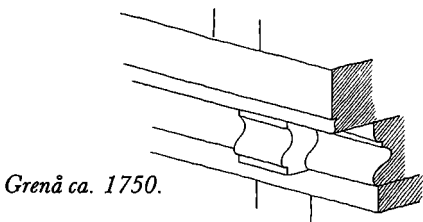
Randers ca. 1800.

Århus 1749.

Ebeltoft 1720-30.

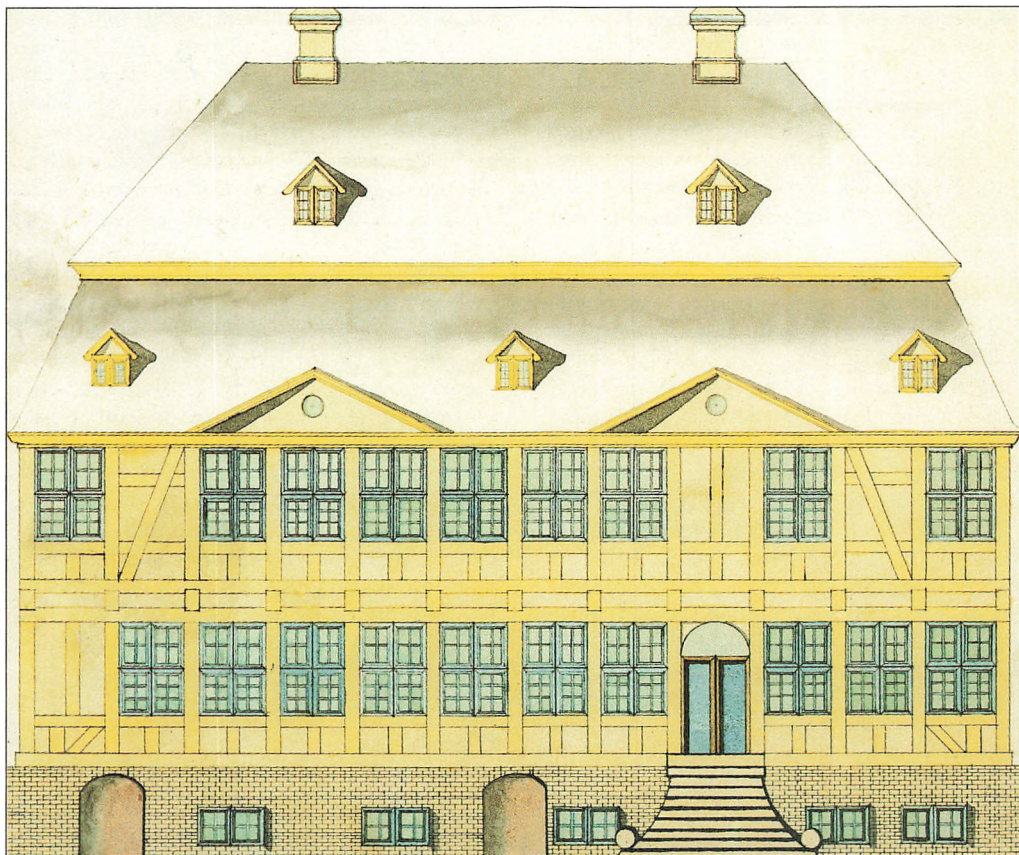

Grenå ca. 1750.

Eksempler på profilerede overgangsled, let fremkragede men uden knægte.

værksbygningerne i Randers fra omkring 1650 har ofte dette kraftige gesimsled, som kendetegner samtidens grundmurede huse og er muligvis inspireret herfra. Storegade 13 fra 1643 har disse kraftigt markerede vandrette led, gentaget ved alle etageadskillelser. Brødregade 25 fra 1663 bærer det sædvanlige knægtbårne etagefremspring, som gentages som tagkægsled, men her suppleret med ekstra profilled, så det fremstår som en kraftig gesims. Tilsvarende gesimsled kunne ses på de nogenlunde samtidige, Brødregade 23, Storegade 14 og Provstegade 6.

Bortset fra denne flirten med samtidige strømninger lod traditionerne i Randers sig ikke uden videre rukke. I 1725 opførtes Farvergården i Kirkegade, nuværende nr. 9, prydet af akantusranker omkring porten og etagefremkrugning båret af svungne knægte, hvor den lokale form er blandet med den volutsvungne knægtform. Denne er dog den seneste bindingsværksbygning, vi kender, der blev prydet af snitværk. I

Hus på Lille Torv. Janus Jensen Windmølles tegning dateret 27.2.1787. Tegningen viser Jens Mortensen Windmølles bygning opført 1771. De stærke rokokofarver gult og blåt træder tydeligt frem. Tegningen findes indsat i Jens Windmølles udgave af Randersmarch og er sikkert skænket til kronprins Frederik ved dennes besøg i Randers 1787. Det kgl. Bibliotek.

1741 ombyggedes Storegade 11 og i 1757 Storegade 9 med knægtbårne etagefremkragninger. Det seneste kendte eksempel på knægtbygning i Randers, ja, velnok i landet, er magasinlængen til Kirkegade 13 fra 1770'erne.

De nye strømninger med svagt fremkragede etagefremspring med vandrette profileringer fandt ikke grobund i Randers. Enkelte eksempler kan fremvises, som Vestergade 35 fra første del af 1700'årene og det lidt senere Vestergrave 42. På ældre

fotografier skimtes hist og her enkelte bygninger med en svag, vandret profileret overgangsremmen, men på ingen måde i det omfang som vi møder dem udbredt i byerne omkring Randers. Her er det vandret profilerede overgangsled næsten konsekvent anvendt i facaderne på 1700'årenes bygninger. Særligt udbredt ses de i Århus og Ebeltoft.

Med den økonomiske opgangsperiode i sidste halvdel af 1700'årene kom der igen gang i byggeriet i Randers, hvilket va-

rede indtil pengekrisen omkring 1813. I denne periode dukkede glatbyggede bindingsværksfacader for første gang frem i Randers. Mange af disse står endnu, omend de fleste siden har fået gadesiderne om-sat i grundmur. Bygningerne findes langs udfaldsvejene fra den gamle bykerne, hvor byen i disse år udvidede sig. Fra tiden har vi en pragtfuld tegning bevaret af en af disse, hvad facaden angår, glatbyggede bindingsværkshuse. Bygningen blev opført ved Lille Torv ved Nørregade, nuv. Østervold 1. Tegningen er udført i 1787, og bygningen opført 1771 af Jens Mortensen Windtmølle. I dag er den desværre ikke genkendelig, så tegningen alene må tages som udtryk for de oprindelige intentioner med bygningen.

Kort efter, at Jens Mortensen Windtmølle opførte bygningen ved Lille Torv, begyndte de grundmurede, pudsede facader at dukke op i gadebilledet. Skråt over for Windtmøllens hus opførtes i 1793 den bygning, hvor Randers Amtsavis nu har til

huse, i grundmur, men dog stadig med bindingsværk og svalegang til gårdsiden. Tilsvarende bygninger med klassicistiske eller empireprægede facader i grundmur og gårdsider i bindingsværk dukkede op overalt i byen. Denne byggemåde holdt sig til omkring midten af 1800årene, hvor den senest kan ses i det fine pakhus Provstegade 2.

Med 1800årene var bindingsværkets tid i Randers forbi. Efter i en lang periode at have været traditionsrig byggeskik med stærke lokale træk, måtte bindingsværket i sine sidste år se sig overpudset, for at det kunne stå sig med de nymodens grundmurede facader. Dette kan bekræftes i en afsluttende sentens af historikeren Christian Molbech, der i 1828 besøgte Randers og skrev: »Skiøndt Byen er gammel . . . og har endnu mange gamle Huse tilovers, ere disse næsten ikke synlige, da de allevegne ere oppudsede, kalkede eller malede; og man seer vel faa, i det Hele saa pyntelige Stæder i Danmark som Randers.«

Randers knægte

Der er intet usædvanligt i, at bindingsværket i Randers er kendetegnet af en særlig knægttype. I alle vore større købstæder kan en særlig knægtform i reglen karakteriseres som typisk for denne bys bindingsværk. Det karakteristiske kan ligge i knægtens udformning og/eller i den dekorative bearbejdning af den.

Man kan vanskeligt udtale sig om gotikens knægtformer, hvad angår lokale træk. De bevarede bygninger er så få og spredte, at de kun kan tegne et generelt billede. Renæssancens bindingsværk er bredere repræsenteret blandt de bevarede bygninger, hvilket giver mulighed for at isolere de lokale kendetegn.

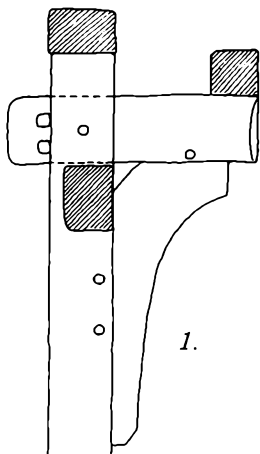
Renæssancens altdominerende knægttype var den volutsvungne konsolknægt. Den var udbredt over hele landet, ja, for den sags skyld over det meste af Nordeuropa. Ofte kunne købstædernes knægttyper karakteriseres som variationer over denne form. Særlig udbredt var den i købstæderne på øerne og i Skåne, men også i Jylland havde den volutsvungne konsolknægt fodfæste. Her sås den ofte side om side med en anden type knægt. Denne knægttype er vanskelig at give en entydig betegnelse, men uanset dens lokale variationer leder den i sin grundform tilbage til den gotiske knægtform. I Ribe kendes den i en simpel

trekantet form, men med virkningsfuldt gotisk foldeværk på fronten. I de østjyske byer sås knægten i en svungen form, hvis profil lå tæt på den gotiske knægt. Fronten på knægten var enten glat eller facetrygget.

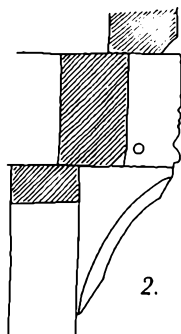
I bindingsværket i Randers blev begge de sidstnævnte udgaver af den svungne knægt anvendt. De indgik hovedsageligt i enklere bygninger, pakhuslængere eller gårde i side- eller baggader.

Den volutsvungne konsolknægt fik ikke fodfæste i Randers. Knægten kendes fra et par usædvanligt rigt dekorerede bygninger, men hvor den er forsøgt eftergjort i enklere bygninger, er formen blevet usikker og karakterløs. Den lokale knægtform med den dobbeltsvungne profil minder nok om den volutsvungne knægt, men har på ingen måde dennes klassiske form. Den lokale knægts form virker nærmere inspireret af snedkerprofiler: en halvstaf og en hulkehl forstørret op i kæmpeformat.

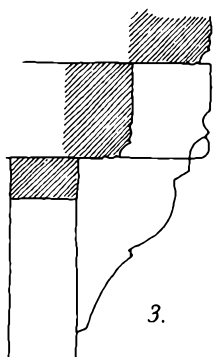
Uden for Randers ses knægten anvendt i Århus og i et enkelt tilfælde i Ålborg. Ud fra denne udbredelse må knægttypen bredt betegnet være en særlig midtjysk tradition. Hvis ikke den skal begrænses yderligere til at være en ren lokal knægtudformning for Randers. Givet er det, at den dobbeltsvungne knægt er kendetegnende for bindingsværket i Randers.

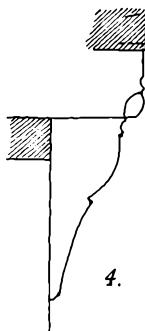
1.

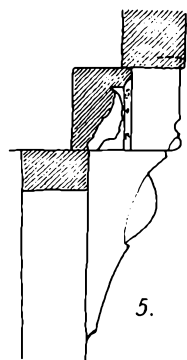
2.

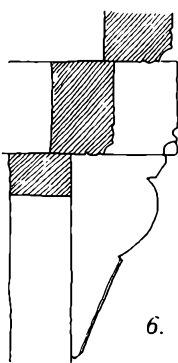
3.

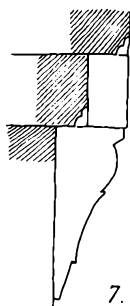
4.

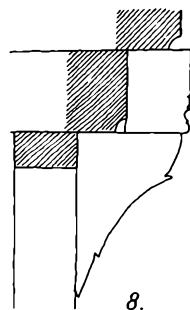
5.

6.

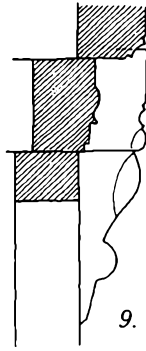

7.

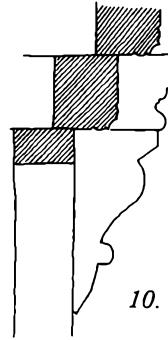

8.

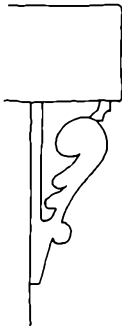
Knægttavle 1: 20. 1 Nygade 4 ca. 1530-50. 2 Kirkegade 17 ca. 1620. 3 Houmeden 2-4/Rådhusstorvet 1 ca. 1550-70. 4 Dytmærskens 10 ca. 1600. 5 Brødregade 24-26 1592. 6 St. Kirkestræde 2 1626. 7 Storegade 14 ca. 1640. 8 Vestergrave 48 1649.

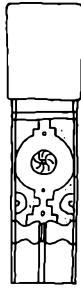
9.

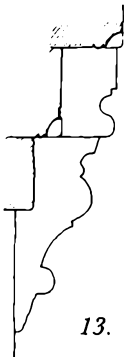
10.

11.

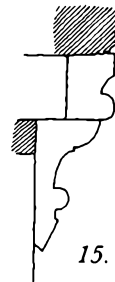
12.

13.

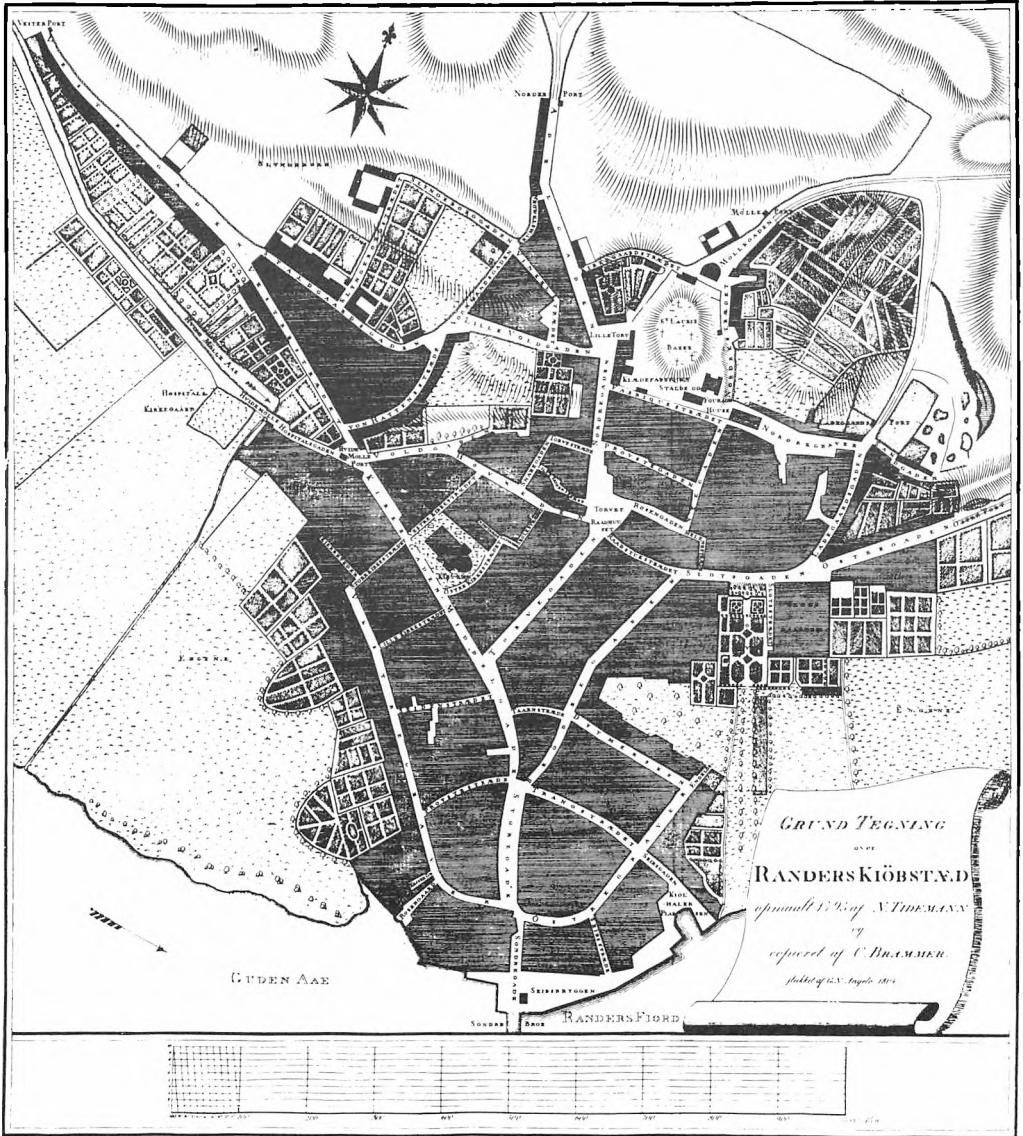

14.

15.

Knægttavle 1: 20. 9 Storegade 13 1643. 10 Brødregade 25 1663. 11 Torvegade 12 1597. 12 Kirkegade 13 ca. 1580. 13 Kirkegade 9 - Farvergården 1725. 14 Storegade 11 ombygget 1741. 15 Storegade 9 1757.

N. Tiedemands Randerskort fra 1795. Anvendt i Stadfeldts Randersbeskrivelse 1804.

REGISTRANT

Beskrivelse af bevarede bygninger

Nygade 4 set fra nord med sin fremkragede taggavl. Søren Pagter fot. 1987.

Nygade 4, matr. nr. 753a.

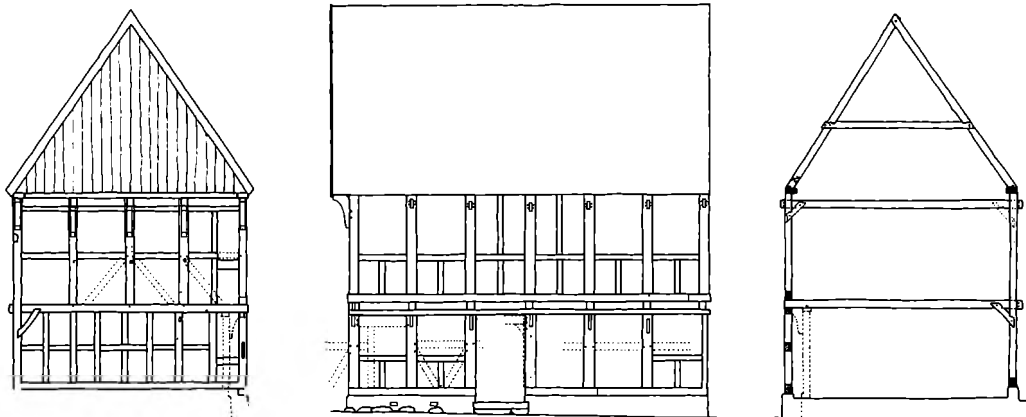
Fredet 1919.

Nygade 4 blev opført i første halvdel af 1500'erne som det sidste hus på østre side af en slippe ud mod voldterrænet. I 1770-erne blev slippet forlænget tværs over det da forlængst nedlagte voldanlæg. En række af mindre en- og toetagers bolighuse lukkede hurtigt Nygade og sluttede sig til den gamle bindingsværksbygning. Saneringsplaner fra 1950'erne resulterede i, at Nygadehusene blev nedrevet. En fredning i 1919 af Nygade 4 reddede dette, og huset stod igen og står i dag som det sidste hus i

slippet med gavlen fri mod det tidligere voldterræn.

Bygningen fremstår i dag nyrestaureret. Det er en seks fag lang, to etager høj bindingsværksbygning med heltag hængt med tegl. Mod syd er den sammenbygget med Nygade 2 over et portparti, og i nord har den fri gavl, hvor en træklædt gavltrekanter fremkrager den underliggende gavl med ca. 40 cm på lange udsvejfede knægte.

Facadernes oprindelige tømmer er overalt i eg. Gadesiden og gavl står etagedelt,

Skitseopmåling 1:200. Opstalt af nordgavl og gadeside samt snit i bygningen set mod nord.

mens gårdsiden står med højstolper. Husets fodremme er egetømmer, mens øvrige remme og bjælker er fyrretømmer. Tagværket stod før ombygningen dels i eg, dels i fyr.

Som huset fremstår i dag, rummer det flere ombygninger og udskiftninger ved istandsættelser. Den seneste istandsættelse har i det ydre fastholdt bygningens situation, som den har været i de seneste generationer. Med de første ombygninger skal vi muligvis tilbage til 1700'årene, hvor Nygade 2 og 4 samlet udgjorde en ejendom med forhus på ni fag og udhus på 22 fag, begge i to etager; men det er dog mest sandsynligt, at ombygningen af gadesiden skete i 1832 i forbindelse med en genopbygning af Nygade 2 efter en brand. Ombygningen af Nygade 4 bestod i en fremrykning af underetagens gadeside de ca. 50 cm, som fremkragningen på svungne knægte udgjorde. Derved fremstod gadesiden glat og i flugt med den tilstødende grundmurede gadeside til nr. 2. Ideen har formentlig været, at nr. 4 har skullet stå overpudset som nr. 2 og facademæssigt udgøre en samlet ejendom. Ved omsætningen af gadesiden er de gamle stolper genanvendt, men opsat i en vilkårlig orden og i en lettere afkortet stand, hvilket forklarer vilkårligheden af sporene i stolperne i dag.

Sporene fortæller dog, at underetagen har haft højtsiddende løsholter og skråstivere - enkelte eller dobbelte - og mindst to indgange i form af to døre eller en dør og en port.

Bygningen er afkortet med to eller tre fag i den søndre ende, svarende til de fag, der i dag udgør porten i Nygade 2. Gårdsidens højstolper synes at have stået urørt siden opførelsen, og af nummereringen af disse fremgår det, at bygningen har været på otte fag, nummereret fra syd mod nord. Dette stemmer imidlertid ikke overens med brandtaksationernes opgivelse af et ni fag hus på dette sted. Nedrivningen af de to eller tre fag er sket i 1832, og den nuværende port har muligvis afløst en tidligere. Ved samme ombygning er taget ligeledes lagt om ved at afkorte de gamle spær til en lavere rejsning svarende til Nygade 2. Spærene bærer nummereringer, men i en vilkårlig rækkefølge. På en af spærstængerne ses et bomærke, og nordre gavlspær har not i undersiden af stængerne efter en indstukket bræddebeklædning af gavlen.

Gårdsidens højstolper står som før nævnt på deres oprindelige sted. De enkelte fag har været opdelt af tre løsholter i fire tvl. To af fagene, det tredje og sjette fra nord, synes dog at være opført med døråbninger i overetagen. Adgangen til disse døre kan

Nygade 4. Gårdsiden. Søren Pagter fot. 1987.

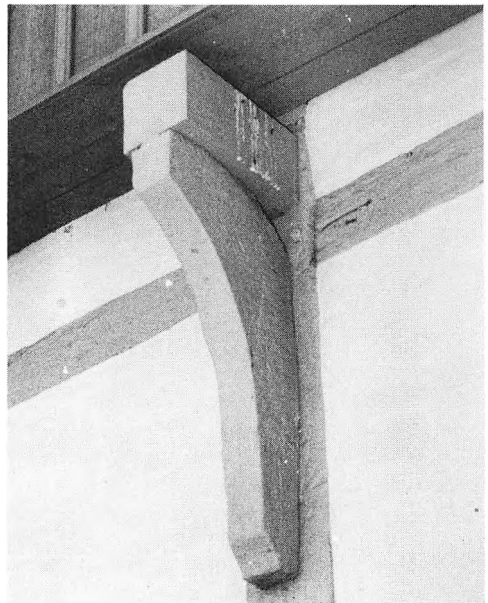
oprindeligt være sket ved stiger, men muligheden for, at sporene efter en påhængt svalegang kan være samtidig med bygningen, er til stede. Svalegangen er omtalt at være nedtaget omkring århundredeskiftet.

Bygningens tværafstivning af de enkelte bindt er foretaget ved indvendige kopbånd, hvoraf enkelte oprindelige er bevarede. Kopbåndene er påbladet ved et hageblad og har siddet til begge sider i øverste bjælkelag og på nederste bjælkelag mod gårdsiden. Gadesiden har her været afstivet af de udvendige knægte.

Bygningens tavl i gavle, gårdside og skillevægge har været udfyldt med lerklining på støjler. Spor efter noter for bulplanker er iagttaget i skillevægge, hvilket tidsmæssigt er i overensstemmelse med den tidligere omtalte konstruktion af fjællegavlen. Gadesiden må formodes at have været opmuret i munkesten, sådan som den også stod før den seneste ombygning.

Bygningens indledningsvis postulerede opførelse i første halvdel af 1500-årene har det ikke været muligt at dokumentere arkivalisk, men bygningens oprindelige konstruktive sammenhæng placerer den i en lille eksklusiv gruppe af vore ældst bevarede bindingsværksbygninger. Det er i særlig grad knægtenes gotisk svungne form og store længde samt fremkragningen af gav-

Nygade 4. Søren Pagter fot. 1987.

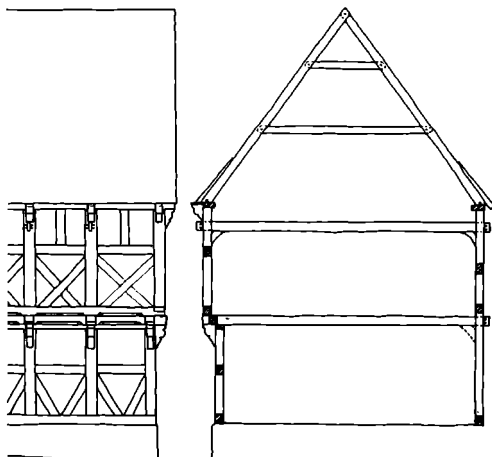

Houmeden 2-4. Søren Pagter fot. 1987.

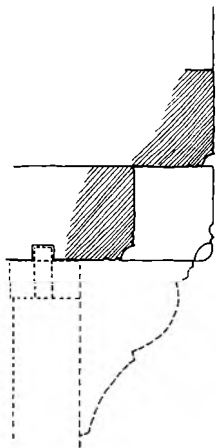
**Houmeden 2-4 - Rådhusørvet 1,
matr. nr. 557.
Fredet 1919.**

På hjørnet af Houmeden og Rådhusørvet ligger en af de ældste bevarede bindingsværkslænger i Randers. »Delvis bevaret« er måske mere betegnende, da hele det nederste stokværk - noget respektløst - er erstattet af storrudede butiksfacader med allehånde forretnings- og reklameskilte. Hjørnet mod Rådhusørvet er skåret skråt af. Facadens øverste stokværk mod Rådhusørvet er omsat bindingsværk. Disse indgreb på bygningen er startet omkring 1910, da den blev moderniseret med store spejlglasruder.

Bygningens dateringsgrundlag er hovedsagelig de korslagte skråstivere i gadesiden - Andreaskors kaldet. Denne skråstiverudformning har været anvendt i det ældste

Rekonstruerede endefag mod Rådhusørvet. Snit 1:200.

Overgangsled. 1: 20.

Overgangsfod. Søren Pagter fot. 1987.

af Ålborgs bindingsværk (1560-70), men kendes også på portbygningen på herregården Lynderupgård i Vesthimmerland fra 1556. Konstruktionen har været meget anvendt i Nordtyskland, og ældre eksempler fra omkring 1500 kendes i Flensborg, Hamborg og Hannover. På dette grundlag er gården dateret til omkring 1570-80.

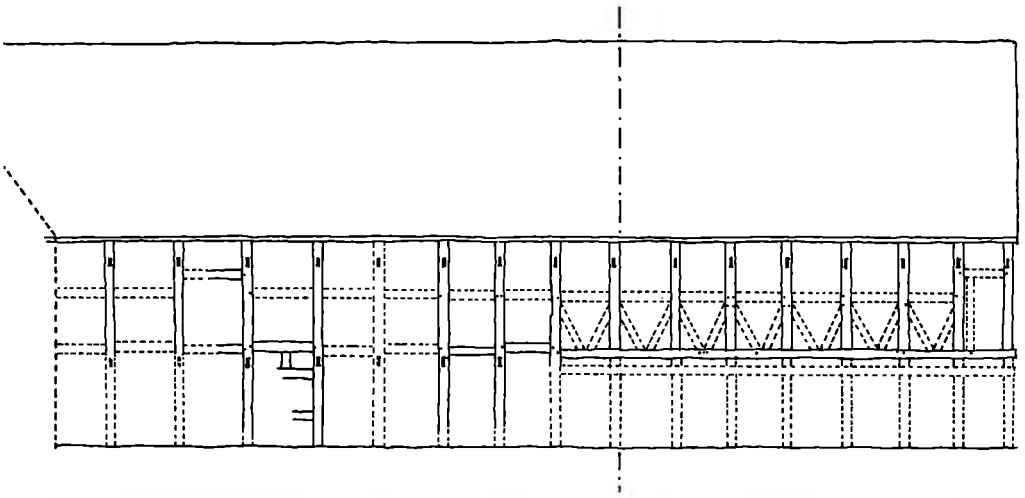
Bygningen bærer alle de for Randers bindingsværk typiske dekorationselementer ved overgangsfoden. Fyldeholt og overgangsrem har et veludviklet og fint hulsnit med afsluttende bosserede knopper. Bjælkehovedets vandrette bånd svarer nøje i profil til dem, vi ser på senere bygninger, men på Houmeden 2-4 er profilen ret lav. Nederste hjørner på bjælkehovedet er skråt affaset. Stokværksfremspringets knægte er fjernet, men ældre fotos viser, at knægttypen er den samme som tagskægs-knægten, der endnu sidder på sin plads, umiddelbart over de gennemstukne bjælkehoveder fra øverste bjælkelag. Den nederste knægt har dog været mere langstrakt, muligvis afsluttet øverst med en vandret hulsnitsprofil.

Gårdsidens nordre del har højstolper, mens den søndre del har etagedelt bindingsværk, der nu delvist er erstattet af

grundmur. Dette byggeskel ses også i gadesiden, dels ved en øgning af overgangsremmen, dels i en forskel i bjælkehovedernes affasning samt anvendelsen af doker i stedet for korslagte skråstivere. Tagspærene antyder også, at der har været mere end én byggeperiode. Spærene bærer fire forskellige typer nummereringer, der følges ad to og to. Spærenes rækkefølge er tilfældig, og en del spær er udskiftet, hvilket må skyldes en omsætning af taget.

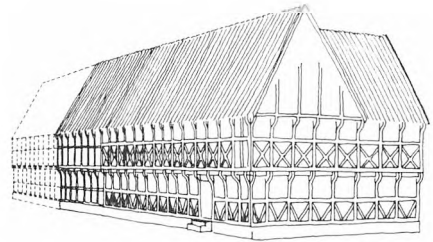
Efter sporene at dømme har den ældste del af bygningen langs Houmeden omfattet en 14 fag lang sidebygning med en knægtbåren fremkraget gavlfrem over fem fag ud til Rådhusstræde. Dertil slutter sig et lille tre fags forhus med en ligeledes knægtbåren fremkraget gavlfrem ud til Skinderstræde, også fem fag bred. Andet stokværk af denne gavlfrem er bevaret, og sporene efter indstukne bjælkeender på båret af knægte ses tydeligt. Kælderen strækker sig under hele siden mod Rådhusstræde og otte fag ned langs Houmeden.

Anden byggeperiode ligger sandsynligvis i første halvdel af 1600-årene. Dateringen er begrundet i gårdsidens etagedelte konstruktion og de dobbelte skråstivere samt en rimelig sandsynlighed for, at gårdsiden

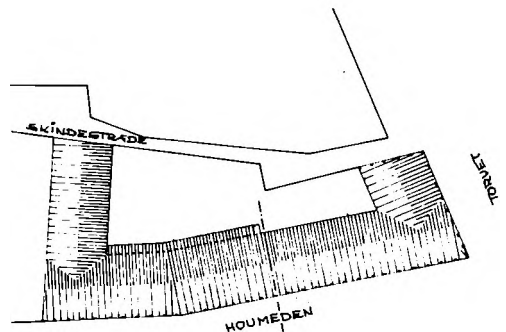
Rekonstruktionsforsøg af gårdside. Der har været adgang til første etage fra gårdsiden både i den ældste og den yngste del. Der er ikke spor af svalegang på den ældste del, mens udvidelsen formentlig er opført med svalegang. 1:200.

Rekonstruktion af bebyggelsen på grundlag af brandtaksationen 1761.

har båret en svalegang, da der er spor efter en oprindelig døråbning i andet stokværks sidste vestre fag.

Den syv fags forlængelse, der står i dag, må ifølge brandtaksationerne være resten af en oprindelig 17 fags forlængelse. De manglende ti fag har ligget på nabogrunden i vest, der oprindeligt hørte med til den her omtalte grund. Det fremgår af grundkortet i grundtaksten fra 1844. Herforuden beskriver brandtaksationen fra 1761 et to loft højt, otte fag langt bindingsværks tværhus, der skulle ligge nord/syd på grunden. Dette må også have ligget på den nu frastykkede grund, da der ikke er spor efter et tilstødende tværhus på den eksisterende gårdside.

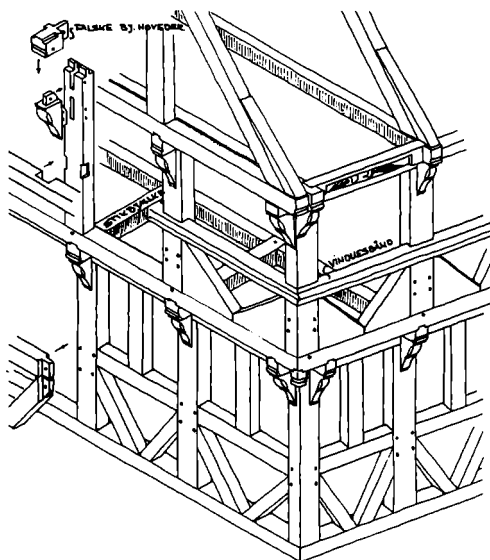

Brødregade 24-26. Søren Pagter fot. 1987.

**Brødregade 24-26, matr. nr. 334/335.
Fredet 1918.**

Brødregade 24-26 har en noget særegen bygningshistorie, som kom for dagen ved en restaurering af nr. 26, udført i 1951 af ark. H. H. Engqvist.

Den dobbelte nummerering er i grunden misvisende, da begge numre omfatter én og samme bygning. Bygningen er i dag 15 fag lang og to stokværk høj. Af disse 15 fag udgjorde de ti nordre fag den oprindelige bygning, der er rejst over en delvis bevarret tøndehvælvet kælder. Bygningen er, ifølge en dørøverligger i museet, som henføres til huset, opført i 1592. De fem søndre fag er formentlig føjet til i 1769, hvilket fremgår af taksationerne. Til forlængelsen af gadesiden har man anvendt tømmeret fra den oprindelige fem fag brede sydgavl, der har været fritliggende ud til den nu

*Konstruktiv opbygning af gavl mod Peberslippen.
1:100.*

forsvundne Peberslip, og derfor har været udstyret på samme måde som gadesiden.

De ti fag fra 1592 har højstolper i gårdsiden, mens alle 15 fag mod gaden har fremkragede bjælker over begge etager, støttet af dobbeltsvungne knægte. Af de oprindelige knægte er der kun et par stykker tilbage. Disse har affasede kinder og riflinger på nederste skråstykke. De øvrige knægte er senere og forenkledede kopier.

Bjælkehovederne er profilerede med vandrette bånd, der repeterer knægtens dobbeltsving, og som en pendent til knægtens affasede kinder er bjælkehovedets nederste hjørner affaset. Fyldholten mellem bjælkerne har udskårne, vingede kerubhoveder. Overgangsremmen bærer et fortløbende rankemotiv af akantusblade, og hen over skråstivere og stolper i andet stokværk er udskåret en række varierede, smukt udførte halvrossetter. Det er ornamenter, der hører renæssancetiden til, men sjældent ses så mange forskellige dekorationer på én bygning. Brødregade 24-26 er da også den rigest dekorerede renæssancebygning, som er bevaret i Randers.

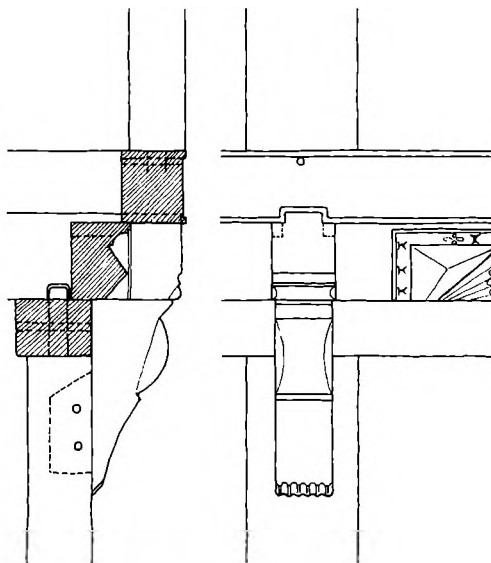
Brandtaksationen fra 1761 beskriver matriklens bygninger som følger: En bygning langs gaden 10 fag bindingsværk, 2 loft, i middelmådig stand. Et sidehus syd i gården (ud mod Peberslippen) 6 fag bindingsværk, 2 loft. Et tværhus vest i gården 9 fag bindingsværk, 2 loft, i mådelig stand (dette tværhus bliver i senere taksationer nævnt som dragonstald). Grundens størrelse må være blevet beskåret, da det i dag ikke er muligt at placere et sidehus og et tværhus på den snævre grund. Portgennemgangen til gården har muligvis været placeret i forhusets to nordre fag.

Hustavle med byherreinitialer TG og opførelsesåret 1592. Tavlen antages med stor sandsynlighed at stamme fra Brødregade 24-26. Kulturhistorisk Museum, Randers.

Brødregade 24-26. Overgangsled. Søren Pagter fot. 1987.

Overgangsled. 1:20.

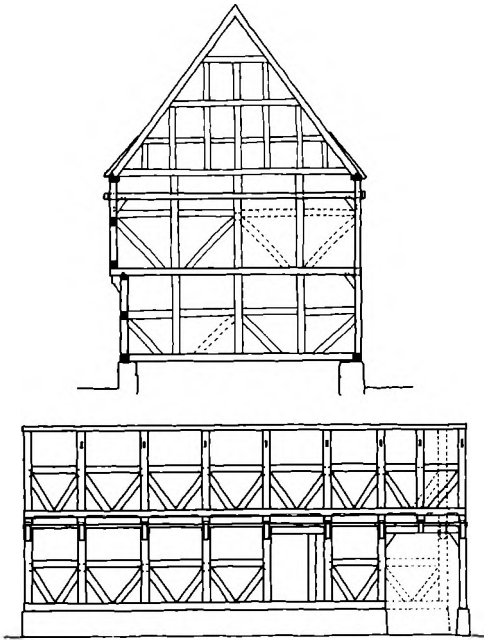
**Dytmærskens 10, matr. nr. 88.
Fredet 1919.
Nedtaget 1962 (nu i depot).**

Bygningen lå i et gammelt kvarter, der hovedsagelig bestod af en bebyggelse af mindre beboelseshuse på to etager, hvoraf hovedparten var fra forrige århundrede. Kvarteret var tæt bebygget og trængte til en let sanering. Dette skete imidlertid ikke. Man valgte i stedet at totalrydde kvarteret. Dytmærskens 10 var fredet, men der blev dispenseret for en nedtagning mod at genopstille bygningen et andet sted i passende omgivelser. Alt dette skete i begyndelsen af 60'erne, og

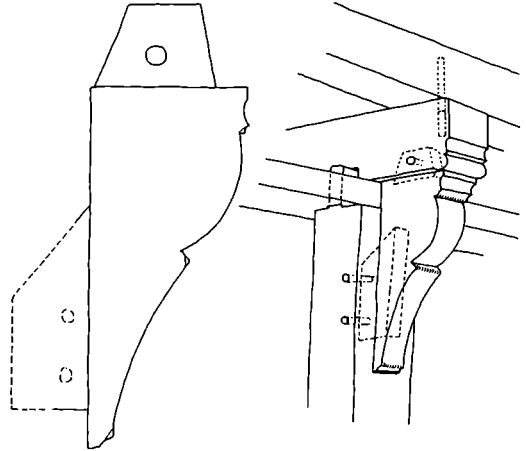
*Dytmærskens 10. Hugo Matthiessen fot. 1917.
Nationalmuseet.*

huset ligger stadig i mølpose på Langvang ved Mariagervej.

Bygningen var en otte fag lang, to etager høj bindingsværksbygning med kælder og teglhængt heltag med to skorstene. Gadesiden har haft knægtbåret etagefremspring og gennemstukne bjælkehoveder fra øverste bjælkelag, der har indvendige indtappede skråbånd. Tagfoden var lukket med en sugfjæl. Alt fyldtømmer (løsholter og stivere) er fjernet. Gårdsiden havde højstol-

Opstalt af gadeside og snit i mål 1:200.

Knægt ved gadesidens etagefremkrøgning. 1:10.

per med få løsholter, hvoraf de fleste var senere indsatte. Bjælkehovederne var gennemstukne fra begge bjælkelag, og bjælkerne indvendig støttet af indtappede skrånstivere. Porten i de to vestre fag var muligvis en senere tilføjelse, da bindingsværket i tværvæggen var af nyere dato. Porten har kunnet undværes, da begge gavle kan have ligget fri af bebyggelse på opførelsestidspunktet. Givet er det, at den østre gavl på et tidspunkt har ligget fri, da der her var spor efter en ikke oprindelig dør.

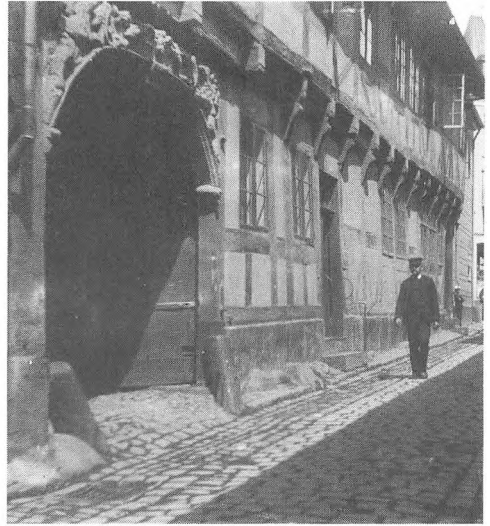
En otte fag lang, to etager høj sidebygning med højstolper til begge sider og teglhængt heltag var bygget til forhuset over de fire østre fag. Denne bygning er desværre ikke gemt sammen med forhuset og heller ikke registreret. Sidehuset må have været opført samtidig med forhuset, hvis vi skal dømme efter de konstruktioner, vi kender derfra. Det ser også ud til, at forhuset har haft en planmæssig afhængighed af sidehuset. Undersøgelser fra forhuset viser, at der

sandsynligvis ikke har været planlagt en skorsten fra begyndelsen. Sidehuset havde et stort skorstensfundament i tredje og fjerde fag fra forhusets gårdside. Sammenligner man med andre kendte planløsninger, skulle der have været magasinrum, kontor og plads til udadvendte aktiviteter i forhuset, mens sidehuset har været den daglige ramme om familien.

Sporene på forhusets gadeside giver mulighed for en ret fyldestgørende rekonstruktion, dog med undtagelse af den vestre portende. Det indstiplede ekstra fag i vest på rekonstruktionstegningen bygger kun på gisninger. Gårdsiden derimod volder en hel del problemer på grund af manglende spor. Gårdsiden har i tidens løb været udsat for en hel del forhugninger og udskiftninger af det oprindelige tømmer; men en del taler for, at højstolpesiden har været opdelt i fire tværfag af tre løsholter.

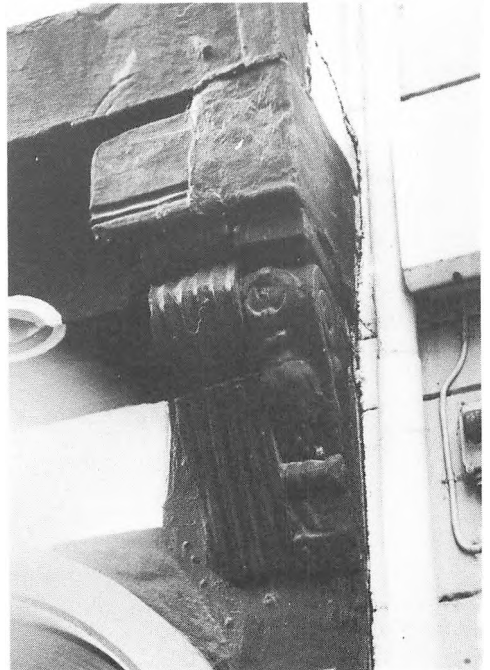
Bygningen skønnes at være opført ved slutningen af 1500'årene. Dette skøn bygger hovedsagelig på bygningens knægte. Knægten er en slank, dobbeltsvungen knægt af Randerstypen med neglemærker på de fremspringende dele. Knægtypen ligger meget tæt op ad den knægt, der ses på Brødregade 24-26 fra 1592.

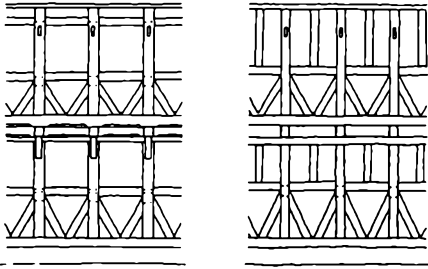
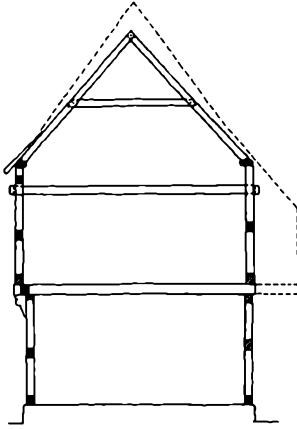
Lången St. Kirkestræde 2. Porthammer angiver bygningens opførelsesår 1626, rådmand og tolder Mogens Nielsen og Mergrete Povelsdatter, bygherren og dennes hustrus navne samt en plattysk sentens. Porthammeren er tilskrevet billedsnider i Randers Henrik Henriksen. Foto t.v. af Zehngraf ca. 1896. Foto t.h. ca. 1920, Randers Lokalhист. Arkiv.

I skellet mellem sidehus og forhus er to byggeperioder repræsenteret ved to knægttyper.

**Store Kirkestræde 2, matr. nr. 394.
Fredet 1918.**

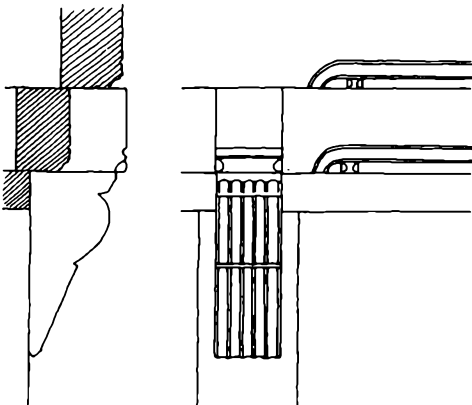
De bygninger, der knytter sig til grunden i dag, giver intet indtryk af grundens tidligere pragt og størrelse. Brandtaksationen fra 1791 giver et billede af en stor købmansgård med alle bygninger i bindingsværk. Mod gaden lå der til 1854 et 14 fags bindingsværksforhus, to loft højt. Derudover er der så godt som ingen oplysninger om denne bygning. Der eksisterer intet fotografi eller tegning og kun en kortfattet beskrivelse hos M. Galthen (1802), der kalder det »et meget fornemt hus«. Denne for-

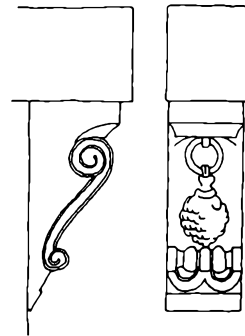
Snit i sidelængde og opstalt af fag fra gadeside og gårdside. 1:200.

nemhed har vi en lille rest af på museet, en smuk udskåren fylding forestillende Judith og Holophernes skåret af mesteren Mikkel van Groningen. Denne fylding menes at stamme fra et af forhusets rum. Ligeledes er der bevaret en rest af en udvendig knægt, der i dag sandsynligvis sidder på sin oprindelige plads på østgavlen - klos op ad sidehusets knægt - støttende en stikbjælke, hvilket igen må betyde, at gavlen har været fremkræget.

Forhuset formodes at være opført før sidehuset fra 1626, formentlig omkring 1570-80, hvor skattebøgerne omtaler rådmann Mogens Skovs nye gård. Bindingsværksbygningen har muligvis efterfulgt et stenhus med gavnl mod Kirkegade. Denne påstand kan kun underbygges af en tøndehvælvet kælder, der synes at have haft udgang til gaden. Den øvrige del af den nuværende kælder er senere, formentlig samtidig med forhuset i bindingsværk, da dens mure står i rå kampesten. En interessant detalje i kælderen er flere egelofts bjælker, der tidligere har tjent som tømmer i et hus. På bjælkerne kan iagttages spor efter nagle og taphuller fra løsholter og skråstivere. Det vil sikkert være umuligt at klarlægge, om disse bjælker stammer fra det tidligere

Overgangsled på sidelængde. 1:20.

Rekonstruktion af knægt fra tidligere forhus. 1:20.

bindingsværksforhus. Umiddelbart foreligger den mulighed, at de gamle stolper skulle have været anvendt ved ombygningen i 1854 til forstærkning af kælderloftet.

Den øvrige bebyggelse, der hørte til købmandsgården ved brandtaksationen i 1791, var et 15 fag langt, 2 stokværk højt sidehus i øst. Dette er det nuværende sidehus. I dettes forlængelse mod syd: en 16 fag lang, 3 stokværk høj magasinbygning; mod vest i gården: et 10 fag langt, 2 stokværk højt bryggerhus; i forlængelse heraf: en 5 fags, 1 stokværk høj halvtagsbygning samt en 13 fag lang, 1 stokværk høj staldbygning i syd mod Kereveder.

Store Kirkestrædelængen er 15 fag eller måske nærmere $14\frac{1}{2}$ fag lang ($2\frac{1}{2}$ fag over port), to stokværk høj, med knægtbåret etagefremspring til gaden og etagedelt gårdside, hvor øverste etage springer 4-5 cm frem over nederste etage. Der er gennemstukne bjælkehoveder fra øverste bjælkelag og et højt styrterum, ca. 45-50 cm til underkant af tagremmen. Taget er et teglhængt heltag, som er forholdsvis lavt i rejsningen. Tagværket er muligvis omsat samtidig med, at den tidligere magasinbygning i syd er opført, da disse bygninger havde gennemgående tage. Det ville også forklare det store tagudhæng på skalken til gaden.

Træværket i konstruktionen er meget kraftigt egetømmer (30-35 cm) og meget righoldigt. Fagbredden er 140-145 cm. Afstivningen er, både til gade og gård og i begge etager, foretaget med dobbelte skræstivere. Løsholterne mod gaden i begge etager sidder noget lavere end løsholterne til gården. Det skal bemærkes, at gadesidens øverste etage har en ekstra løsholt anbragt umiddelbart over øverste bjælkelags gennemstukne bjælkehoveder, hvilket giver en øget stivhed, som man muligvis har anset for nødvendig på grund af den store etagehøjde og det høje styrterum.

Gadesidens fyldholter og overgangsrem har forholdsvis svagt markerede hulsnit, brudt i begge ender af de traditionelle bosserede knopper. Knægtene hører til Ran-

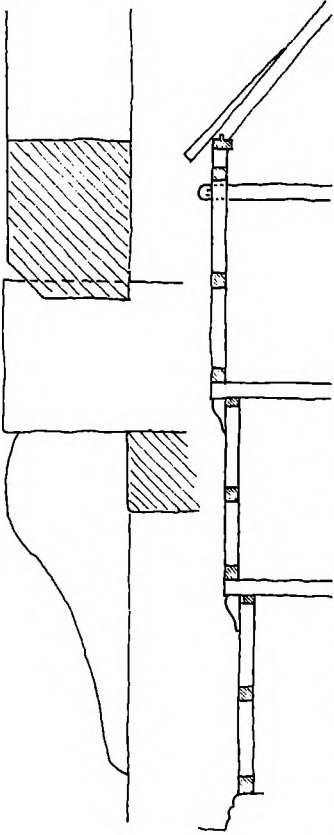
derstypen med den konvekse runding, dog er det nederste led ikke indadvunget, men et ret stykke. Den kannelureriflede front er ligeledes en variation over den traditionelt glatte knægtfront. Bjælkehovedets indsnit er ret svagt profileret med hulsnit, kant og rundstaf og med skrå affasninger på hjørnerne.

Portoverliggeren har sikkert i sin barokke udformning haft sit forbillede i portoverliggeren fra Løveapoteket i Torvegade, der er dateret 1597.

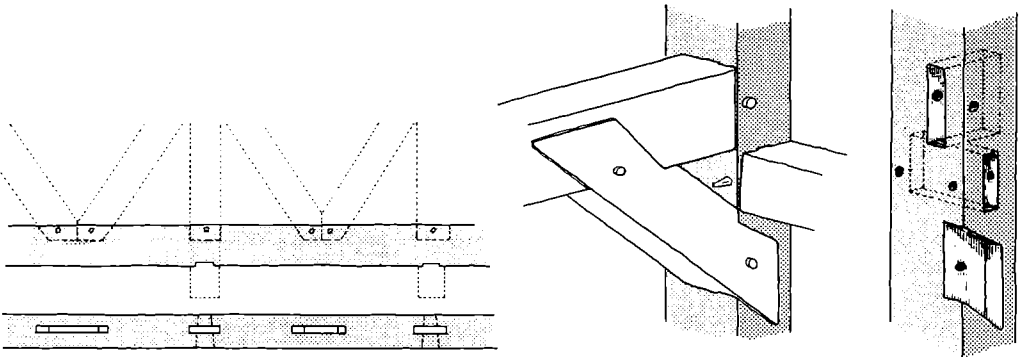
Gårdsidens mellemste bjælkelag har sandsynligvis stukket længere ud i gården og givet plads til en svalegang. Herpå tyder den noget uregelmæssige afskæring af bjælkehovederne. I øverste etage sidder der en dørholt i det første fag fra nord, hvor den oprindelige adgang til denne etage må have været.

Sidelængen mod Store Kirkestræde står i dag som anlæggets eneste bygning fra den store købmandsgårds tid. Det må siges at være den bedste repræsentant for bindingsværket i Randers fra begyndelsen af 1600-årene. Der findes flere udaterede rester af bygninger fra samme periode, som kan forklare detaljer i Store Kirkestræde, uden at de i sig selv repræsenterer helheder.

I forlængelse af den bevarede sidelænge stod frem til omkring 1930erne en anelig magasinlænge. Magasinbygningen strakte sig ned mod legeboderne i Kereveder, 16 fag lang og i tre etager. Bygningen må være opført omkring 1770 af amtsforvalter Mathias Stauning, som lod den bygge til erstatning for en tidligere ligeledes 16 fag lang, men blot to etager høj sidebygning. Trods det, at nye konstruktionsprincipper med etagedelt bindingsværk uden fremkragning på knægte havde slået igennem landet over, blev magasinet opført efter de gamle traditioner med fremskudte etagespring over to etager, båret af enkle, dobbeltsvungne knægte. Bygningen var antagelig den sidste knægtbyggede bindingsværksbygning i landet og samtidig en bygning af format, der i dag ville have været en fryd for øjet, om den stadig havde stået bevaret.

Ældre foto fra St. Kirkestræde. Facaden mod gaden og overgangsledet rekonstrueret.

St. Kirkestræde 2, opmåling af genanvendt tømmer i kælderbjælkelaget under forhuset og rekonstruktionsforsøg af tømmerets oprindelige konstruktive sammenhæng. T.v. overgangsrem, t.h. et konstruktivt knudepunkt i højstolpe ved etageadskillelse.

Kirkegade 17. Poul Juncher fot. Randers Lokalist. Arkiv.

**Kirkegade 17, matr. nr. 397a.
Fredet 1919.**

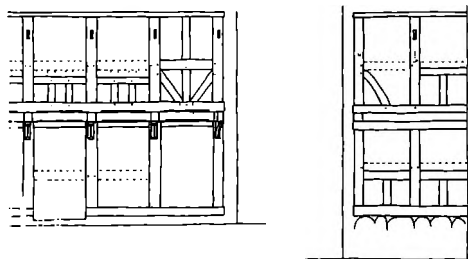
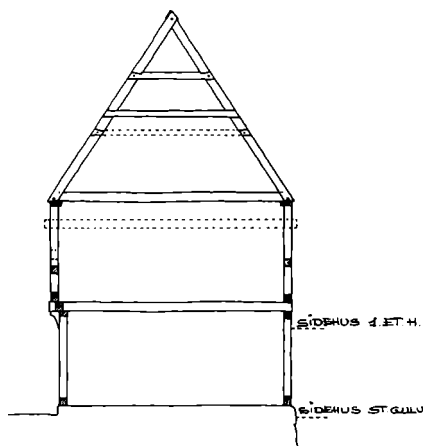
Bygningen på hjørnet af Hospitalsgade og Kirkegade har ligesom de fleste ældre bygninger i Randers gennemgået ombygninger, og for hver gang mistet noget af sin originalitet. Kirkegade 17 står mørk og lidt dystert og er nok ved restaureringen tilstræbt at se ældre ud, end den egentlig er. Tavlene mellem det brunmalede træskelet står blanke, udmurede med teglsten i forskellige formater. Der er ingen sikre beviser for, at tavlene har stået overkalkede, evt. pudsede, men det er dog det mest sandsynlige for en bygning fra den tid.

Bygningen er skønnet at være opført omkring 1620 - muligvis senere. På opførelsestidspunktet har den ligget uden for voldene, faktisk lige uden for Vesterport. Bygningen var hospitalsforstanderens våning og lå derfor på hospitalets jorder, som man

af frygt for smitte og epidemier havde lagt uden for voldene.

Matriklens størrelse er i dag reduceret til et minimum af den tidligere, på grund af anlæggelsen af Hospitalsgade og opførelsen af Randers Kloster. I brandtaksationerne fra 1761 er matriklens tilliggende beskrevet som følger: Bygning langs Vestergade (Kirkegade): 11 fag bindingsværk, 2 loft; sidehus øst i gården: 8 ½ fag bindingsværk, 1 loft, stråtag; vognremise vest i gården: 6 fag bindingsværk, 1 loft, stråtag; ved den nordre ende af samme: 5 fag bindingsværk, 1 loft. De samme bygninger findes på grunden ved brandtaksationen 1791, dog er den sidste beskrevet som en 11 fags bygning.

De tilbageværende bygninger er forhuset og sidehuset, som her skal beskrives nøjere.

Snit i forhus og opstalt af gade- og gårdsiden.
1:200.

Forhuset er et 11 fag langt, to stokværk højt bindingsværkshus med knægtbåret etagefremspring mod gaden og etagedelt gårdside. Øverste bjælkelag har oprindelig været gennemstukket, men er i dag hævet og lagt over tagremmen. Taget er teglhængt med opskalkning og halvvalme ved begge gavle. Der er ingen skorsten. Gadesidens bindingsværk står brunmalet med blanke, udmurede tavler i øverste etage. I nederste etage er alle fagene ryddet for fyldtømmer for at give plads til størruede butiksvinduer samt en tofløjet, klassicistisk fyldingsdør indkranset af to joniske træpilastre.

Overgangsrem og fyldholter har enkle affasninger. Det fremkragede bjælkehoved er på nederste halvdel dekoreret med vandrette, indskårne profiler og en halvrosen. Halvrosetten er en sjælden dekoration på bjælkeender og hører egentlig hjemme tidligt i renæssancen, hvor den ofte prydede øverste stokværks stolper og skråstivere. Knægtens ryggede, gotisk svungne form repræsenterer en type, der har været flittigt anvendt på bindingsværksbygningerne i Randers. Den kan ses på billeder af nu nedrevne bygninger, men er i dag kun bevaret på Kirkegade 17 og Vestergrave 44.

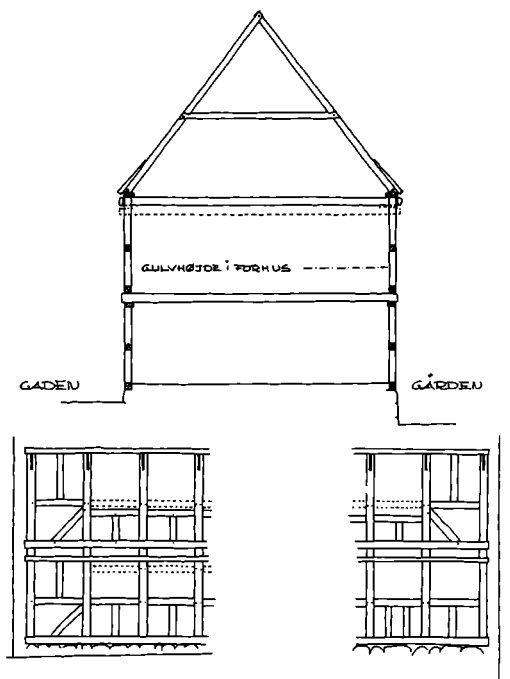
Øverste etages bindingsværk har, bortset fra yderfagene, fået sænket sine løsholter af hensyn til de senere isatte vinduer. Løsholterne støttes af to dokker, undtagen i de to hjørnefag, som har haft en enkelt dok med to skråstivere. Dette er dog kun bevaret i det vestre hjørnefag. De gennemstukne ender fra det tidligere øvre bjælkelag er afskårne og bjælkelaget hævet. Tagfoden er afsluttet med en sugfjæl. Den vestre gavl står i dag grundmuret, mens den østre har bevaret en del af sit oprindelige tømmer, hovedsagelig i øverste etage. Taggavlen og valmen er senere. Gårdsiden står delvis dækket af sidehuset, så kun de to vestre fag er frie. Gårdsidens bindingsværk er etagedelt med pudsede, gule tavler og brunmalet tømmer.

Sidehuset er en bygning, der er kommet til senere, formentlig i første halvdel af 1700'erne. Bygningen står i brandtaksatio-

Kirkegade 17. Randers Lokalist. Arkiv.

Snit i sidehus og opstalt af de søndre fag mod henholdsvis gade- og gårdside. 1:200.

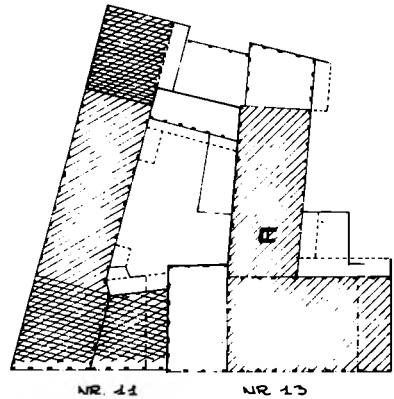
nen 1761 nævnt som en $8\frac{1}{2}$ fags bygning. Det halve fag mangler i dag, så der nu står en otte fag lang, to stokværk høj bindingsværksbygning med teglhængt, opskalket tag med halvvalm. Gavlen er grundmuret. Træværket er brunmalet med gule, pudse- de tav. Bindingsværket er etagedelt til begge sider og uden fremkrænginger. Øverste bjælkelag er gennemstukket, men er i dag hævet ca. 20-25 cm over det oprindelige leje. Stolperne i nederste etage mod gaden har regelmæssige spor (naglehuller) efter løsholter umiddelbart under overgangsremmen. Konstruktivt er det en unødvendig placering, men det ville være rimeligt at forstå løsholterne som en øvre indramning af en række lemme.

Storegade 13. Søren Pagter fot. 1987.

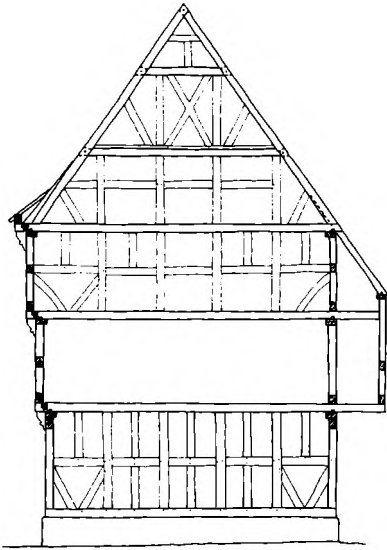
**Storegade 13, matr. nr. 8a.
Fredet 1918.**

Storegade 13 er opført i 1643 ifølge en inskription på porthammeren. Rådmand Jens Jensen opførte et tre stokværk højt, ti fag langt bindingsværks forhus. De tre nordre fag er opført i en tro kopi af de øvrige i årene mellem 1761 og 1791. Sidehuset er ligeledes ti fag langt og tre stokværk højt og er sandsynligvis opført samtidig med forhuset. Den fire fags forlængelse af sidehuset i øst er resten af en oprindelig syv fag lang forlængelse. Et syv fag langt sidehus nord i gården, i forlængelse af Storegade 11s sidelænge og oprindelig hørende til denne matrikel, blev i slutningen af 1700-årene inddraget under Storegade 13. Bygningen, der oprindelig var syv fag

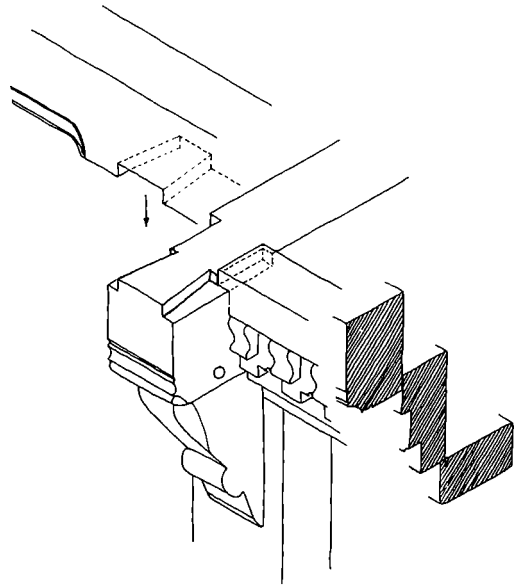

Bebyggelsen Storegade 11-13 er et vældigt komplekst og sammenbygget anlæg. Den enkeltskraverede bebyggelse er opført i perioden omkring 1640'erne, den dobbeltskraverede er opført før og bebyggelsen uden skravering efter denne byggeperiode. 1:750.

Snit i forhus gennem portfag. 1:200.

Overgangsled i forhusets gadeside.

lang, er stokværksdelt med gennemstukne bjælkehoveder fra øverste bjælkelag og bærer svale til gården. Svalen er nu udmuret og gjort ukendelig. Svalensiden har enkelte skråstivere i øverste stokværk. Siden mod naboskel har haft dobbelte skråstivere i begge stokværk. Bygningen skønnes at være opført i begyndelsen af 1600årene og er derved den ældste bevarede bygning med svale i Randers.

På forhusets gadeside er de tre etagers bjælkelag fremkraget og båret af enkle efterligninger af volutsvungne knægte. Fyldholterne mellem bjælkerne har en tandsnitsfrise, et dekorationsled, som kendes fra andre nu nedrevne bygninger, bl.a. Vestergrave 46 og Provstegade 6. Sidstnævnte bygning er genopført i »Den gamle By« i Århus. Den samme tandsnitsprofil kan i øvrigt ses på vinduesbåndet på borgmestergården i Århus fra 1597, der også ligger i »Den gamle By«.

Overgangsremmen bærer et hulsnit, og bjælkehovedet har de typiske vandrette bånd med den dobbelt svungne profil, der

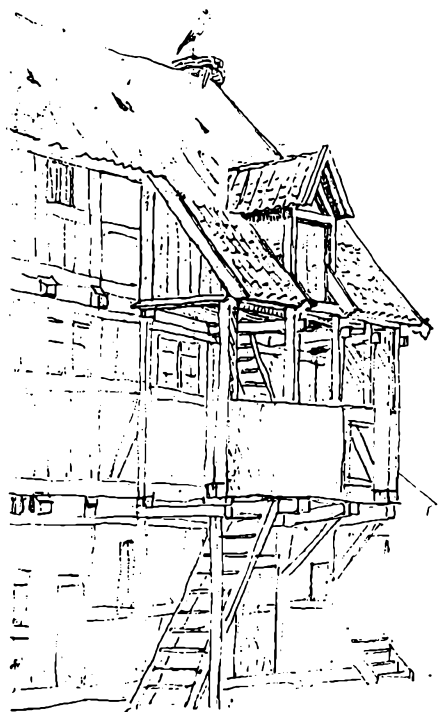
her er øget med et ekstra afsluttende stabled. Bjælkeendens nederste hjørner er af-fasede.

Nye dekorationselementer har her erstattet de traditionelle. Denne brydningstid ser ud til at begynde omkring 1640erne i Randers. Konstruktivt er der også sket ændringer. De sædvanlige dobbelte skråstivere er erstattet med dobbelte dokker i de to øverste etager. Den nederste etage fik i 1891, under en restaurering, udskiftet alt facadetømmeret til gaden; men ældre fotografier viser, at der her oprindeligt var dobbelte skråstivere. I de ældre bygninger blev det øverste bjælkelag sædvanligvis gennemstukket stolperne, hvorved man fik en styrterumskonstruktion, der var praktisk, når loftsrummet anvendtes til oplagring. Både på forhus og sidehus har man lagt øverste bjælkelag oven på tagremmen, en konstruktionsændring, som nok vandt indpas, men som ikke helt erstattede de gennemstukne bjælkelag.

Forhusets gårdside er stokværksdelt og bærer en svale, der i dag er tilmuret, ud for

andet stokværk. Den er overdækket af taget, som fortsætter ned foran øverste stokværk. Det samme har været gældende for hele sidelængen, der nu kun har en lille rest af svalen bevaret på den senere fire fags tilbygning.

Den oprindelige planløsning for Storegade 13 er ikke klarlagt, men et stort åbent ildsted i sidehusets stueetage kunne tyde på, at de daglige familieøremål har fundet sted her.

Storegade 13, sidebygningen. Vilh. Dahlerups skitse fra 1863 viser det bevarede trappeparti. Saml. af Arkitekturtegninger.

Trestokværkshuse som Storegade 13 kender vi hovedsagelig fra Ålborg, hvor flere er bevaret. De ældste af disse bygninger er opført omkring 1580erne, og herfter forekommer de jævnlige bindingsvær-

kets tid ud. Hvorvidt Storegade 13 var det første trestokværkshus i Randers, ved vi ikke; men vi ved, at der har eksisteret flere af typen placeret forskellige steder i byen. På grundlag af brandtaksationerne ved vi også, at de hovedsagelig har været placeret som sidehuse og anvendt som lagerbygninger. Ved en gennemgang af brandtaksationerne fra 1761 finder vi otte matrikler foruden Storegade 13, hvorpå der har ligget trestokværkshuse. De er her nævnt ved nuværende gade- og matrikelnummer:

Hjørnet af Søndergade/Tørvebyggen (matr.nr. 187a), nuv. Søndergade 6: lagerbygning 8 fag bindingsværk, 3 loft.

Vestergade 41 (matr.nr. 296): sidehus 9 fag bindingsværk, 3 loft. Denne bygnings gadeside kender vi fra fotografier. Den var usædvanlig ved kun at have fremkræning over nederste stokværk båret af indadvungne knægte, mens de to næste etager havde gennemgående stolper. Bygningen skønnes at være fra midten af 1600-årene.

Torvegade 14 (matr.nr. 344): sidehus 10 fag bindingsværk, 3 loft; tværhus 10 fag bindingsværk, 3 loft. Yderligere beskrives de to bygninger som værende i ny og god stand. Bygningerne var en del af Søren Simonsens sukkerkogerier, som påvist af K. Løgstrup.

Torvegade 11 (matr.nr. 316a): sidehus 11 fag bindingsværk, 3 loft.

Rådhusstræde 3 (matr.nr. 746c): forhus 14 fag bindingsværk, 3 loft; sidehus vest i gården 4 fag bindingsværk, 3 loft; sidehus øst i gården 6 fag bindingsværk, 3 loft.

Rådhusstræde 7 (matr.nr. 747): 4 fag bindingsværk, 3 loft med enden til gaden (gavlhus).

I Provstegade 2 (matr.nr. 732) står stadig en 5 fag lang, 3 loft høj bindingsværks-lagerbygning fra 1700-årene. Det er resten af en bygning beskrevet i brandtaksationen som 9 fag lang, 3 loft høj.

Store Kirkestræde 6 (matr.nr. 396a): lagerbygning 16 fag bindingsværk, 3 loft. Bygningen er nævnt tidligere under Store Kirkestræde 2.

Storegade 11. Søren Pagter fot. 1987.

**Storegade 11, matr.nr. 9.
Fredet 1919.**

Storegade 11 fremstår i dag som et ni fags langhus i to etager, men bag facaden gemmer sig en mere kompleks bygning. Facadens fire nordre fag udgør gavlen af et sidehus, som slår igennem til gaden. Et såkaldt gavlhus, som står bevaret fire til fem fag i dybden. Facadens fem, eller rettere $4\frac{1}{2}$, øvrige fag udgør en gadelænge til gavlhuset med portgennemgang i de søndre fag og svalegang på gårdsiden. Disse to bygninger er sandsynligvis samtidige og hører formentlig til første generation af bygninger i Storegade. Opførelsestidspunktet er svært at anslå, da så få spor afslører sig i bygningerne, men omkring år 1600 vil være et rimeligt bud.

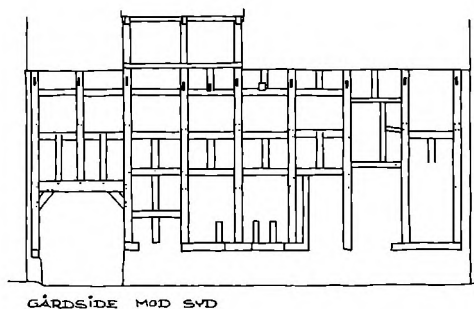
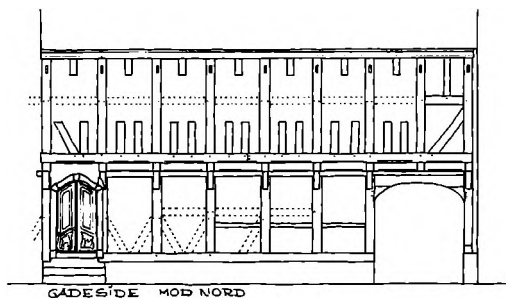
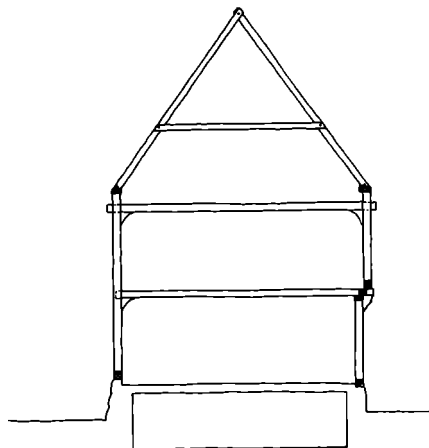
I 1741 blev facaden rettet til, således at den fremstod som et langhus. Gavltrekanen på gavlhuset blev nedrevet, taget vendt

og de gamle knægte udskiftet med de nuværende. Ombygningstidspunktet er angivet på porthammeren, der bærer inskriptionen: »N.C.S.A.B. M.C.O. Anno 1741«.

Sidelængen i gården, der står i forlængelse af gavlhuset, består af 16 fag i to etager. Bindingsværket er etagedelt til begge sider og har båret en svalegang på gårdsiden. Sidelængens fag fra gavlhuset og til 11. fag mod øst er opført omkring midten af 1600'årene, mens de fem østre fag er af ældre dato. Disse fag kan meget vel være jævngamle med gavlhuset. Forskellen i alder på de to sidebygninger markerer sig tydeligst i længernes nordside. De østre fag er her afstivet med dobbelte skræstivere, mens de øvrige fag har dokker. Ligeledes er der afgørende forskel i nummereringen af tømmeret.

Vestergrave 48. Søren Pagter fot. 1987.

Snit og opstalt af henholdsvis gade- og gårdside.
1:200.

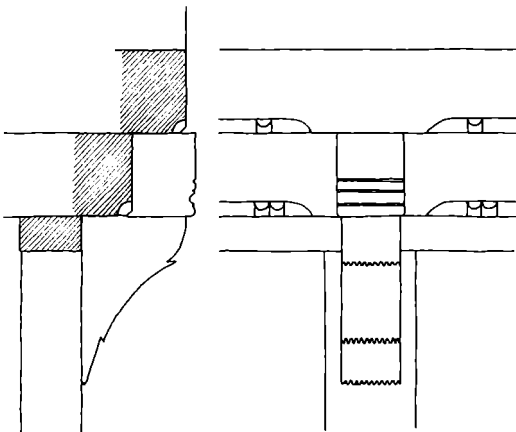
**Vestergrave 48, matr.nr. 188.
Fredet 1919.**

Under en ildløs i Storegade/Vestergrave-kvarteret i 1639 blev tolv gårde lagt øde. Vi ved, at Storegade 10 (matr.nr. 294) var blandt de nedbrændte gårde. Det er sandsynligt, at en tidligere bygning på Vestergrave 48s matrikel også var blevet offer for den røde hane.

Den nuværende bygning er opført i 1649 ifølge portoverliggeren. Det er en otte fag lang, to stokværk høj bindingsværksbygning med port over to fag i vestre ende. Under de øvrige seks fag ligger en kampestenssat kælder. Taget er et teglhængt heltag med en sen to fags pultkvist til gården. Gadesidens øvre etage er fremkraget på dobbelt svungne knægte, mens øverste bjælkelag er gennemstukket. Gårdsiden er en højstolpekonstruktion, hvor øverste bjælkelag er gennemstukket, mens neder-

Vestergrave 48, gårdsiden med de formodede genanvendte højstolper.

Gadesidens overgangsled. 1: 20.

ste bjælkelag er indtappet fordækt i stolperne. Begge bjælkelag har indvendige kopbånd.

Gadesidens opbygning svarer overens med den udvikling, der allerede spores på Storegade 13s facade. De bevarede dobbelte dokker i øverste etage og de dobbelte skræstivere, der, efter naglehullerne at dømme, må have været i nederste etage, svarer nøje til opbygningen af Storegade 13s facade. De dekorative led ved overgangsfoden er variationer over de traditionelle former. Gårdsidens højstolpekonstruktion virker derimod fremmed, sammenlignet med bygningens gadeside og sene opførelsestidspunkt. Det etagedelte bindingsværk vandt allerede indpas ved slutningen af 1500årene og er en konstruktion, der nøje hører sammen med den uvendige svalegang, der konstruktivt er afhængig af, at bjælkelaget uhindret kan forlænges ud foran facadeplanet. At konstruktionen samtidig ikke stiller de samme krav om lange tømmerstykker, som højstolperne krævede, har sikkert også fremmet dens udvikling på bekostning af højstolpekonstruktionen.

Gårdsiden til Vestergrave 48 kan evt. være samtidig med huset i øvrigt, altså fra 1649, men der foreligger også den mulighed, at gårdsiden er genanvendt fra et tidligere hus fra 1500årene. Som gårdsiden fremstår i dag, er det givet, at sidens fyldtømmer har været sat om. Fornaglinger for løsholter svarer ikke overens med løsholternes faktiske placering. Oprindeligt synes siden kun at have været opdelt i tre tavler ved to løsholter.

Bygningen har tidligere haft en forlængelse mod øst, hvilket fremgår af fornaglinger i hjørnestolperne i henholdsvis gade- og gårdside. Dette bekræftes endvidere af, at østgavlen er senere opsat ved anvendelse af en del genanvendt tømmer. Ved rekonstruktion af gadesidens oprindelige opbygning viser tømmeret i overetagen tydeligt, at her ikke har været plads til vinduer, højst lemme ind til en pakhusetage. Kun underetagen har været indrettet til beboelse. Den smukke tofløjede barokdør, som nu fører ind i huset, er isat senere, formentlig først i 1700årene.

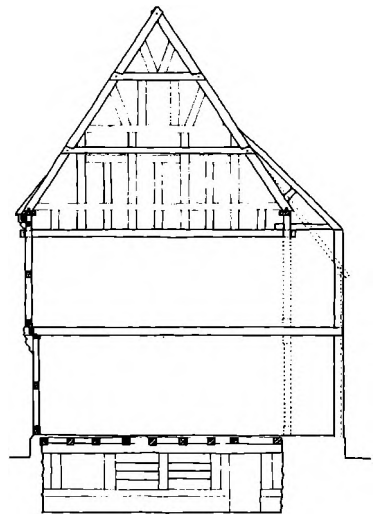

Brødregade 25. Søren Pagter fot. 1987.

**Brødregade 25, matr.nr. 80a.
Fredet 1919.**

Brødregade 25 er ifølge inskriptionen på portoverliggeren opført 1663 af handelsmand Christen Nielsen. Bygningen er 14 fag lang, 2 stokværk høj over kælder. Den bærer teglhængt heltag med kraftig opskalkning til gården, hvilket skyldes, at murflugten er trukket godt en meter frem, hvorved man har indlemmet en oprindelig svalegang i huset. Gårdsiden står i dag grundmuret, men en rest af den oprindelige, tilbageiggende bindingsværksside står bevaret og synlig i tagrummet.

I gadesidens nederste etage er der kun bevaret nogle få oprindelige stolper, der viser, hvor løsholterne har siddet, samt at

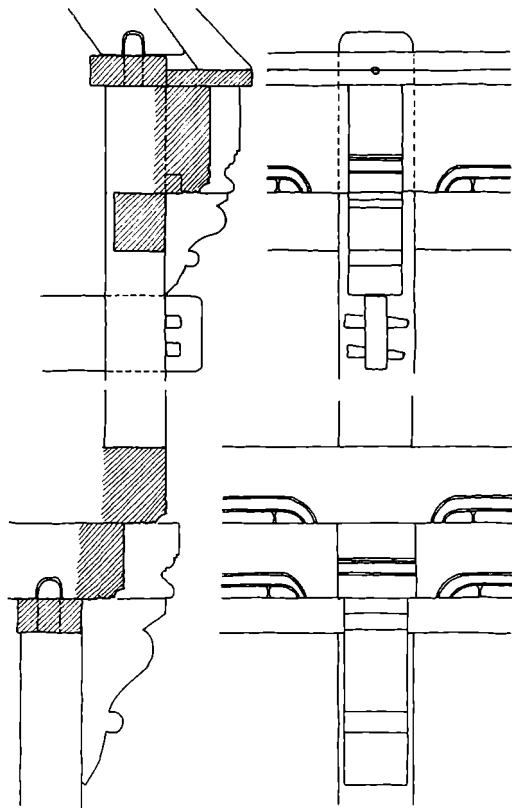
Snit i forhus. 1:200.

løsholterne formentlig har været støttet af en eller to dokker, undtagen det nordre hjørnefag, der ser ud til at have haft en enkelt skræstiver samt en dok. Overgangsrem og fyldstykke har hulsnit på forkant. Bjælkeenden har kraftigt indskårne vandrette bånd, og knægten er en rå form af barokkens volutsvungne konsolknægt.

Øverste etages bindingsværk står næsten urørt, kun løsholten er fjernet af hensyn til nyere og større vinduer. Øverste bjælkelag er gennemstukket, og herover sidder der et overflødigshorn af træværk, der formidler overgangen til taget. Konstruktionen er en gentagelse af overgangsfoden og har til formål at bære og afslutte tagudhængen, men den må dog først og fremmest opfattes som et dekorationsled. Løsningen er temmelig unik og kendes så vidt vides kun i Randers, der til gengæld har haft flere eksempler på samme løsning. Ældre fotografier gengiver to eksempler på nu nedrevne bygninger, der efter alt at dømme var fra ca. 1650, og hvor denne løsning var anvendt ved tagfoden. Det drejer sig om nabohuset Brødregade 23, et ti fags hus, samt et ni fags hus fra det nu bortsanerede Trangstræde.

Tagværket i Brødregade 25 står næsten urørt. Rem, spær, hanebånd og samlinger står, som de oprindeligt blev udført. Ligeledes står den nordre gavl i sin oprindelige skikkelse.

Kælderen er kampestenssat, men flere steder er foretaget afretninger, påforinger og udmuringer i munkesten eller normal sten. Bl.a. har vestvæggens (gadesidens) nordre halvdel fået en senere ca. 40 cm tyk muret påfyldning. Bjælkelaget, der hovedsagelig synes at være genanvendt tømmer (højstolper), ligger på langs i bygningen og har oprindeligt ligget på tre tværgående skillerum. Det midterste er delvis forsvundet, og flere bjælker er udskiftet. Den søndre skillevæg er en genanvendt bulplankevæg, der er opstillet på et fire skifter højt fundament af munkesten. Væggen bærer ingen spor efter oprindelige døre eller gennemgange. På loftet ligger der flere bul-

Gadesidens overgangsled og tagskægsled. 1:20.

Brødregade 25. Børge Reiter fot. Randers Lokalist. Arkiv.

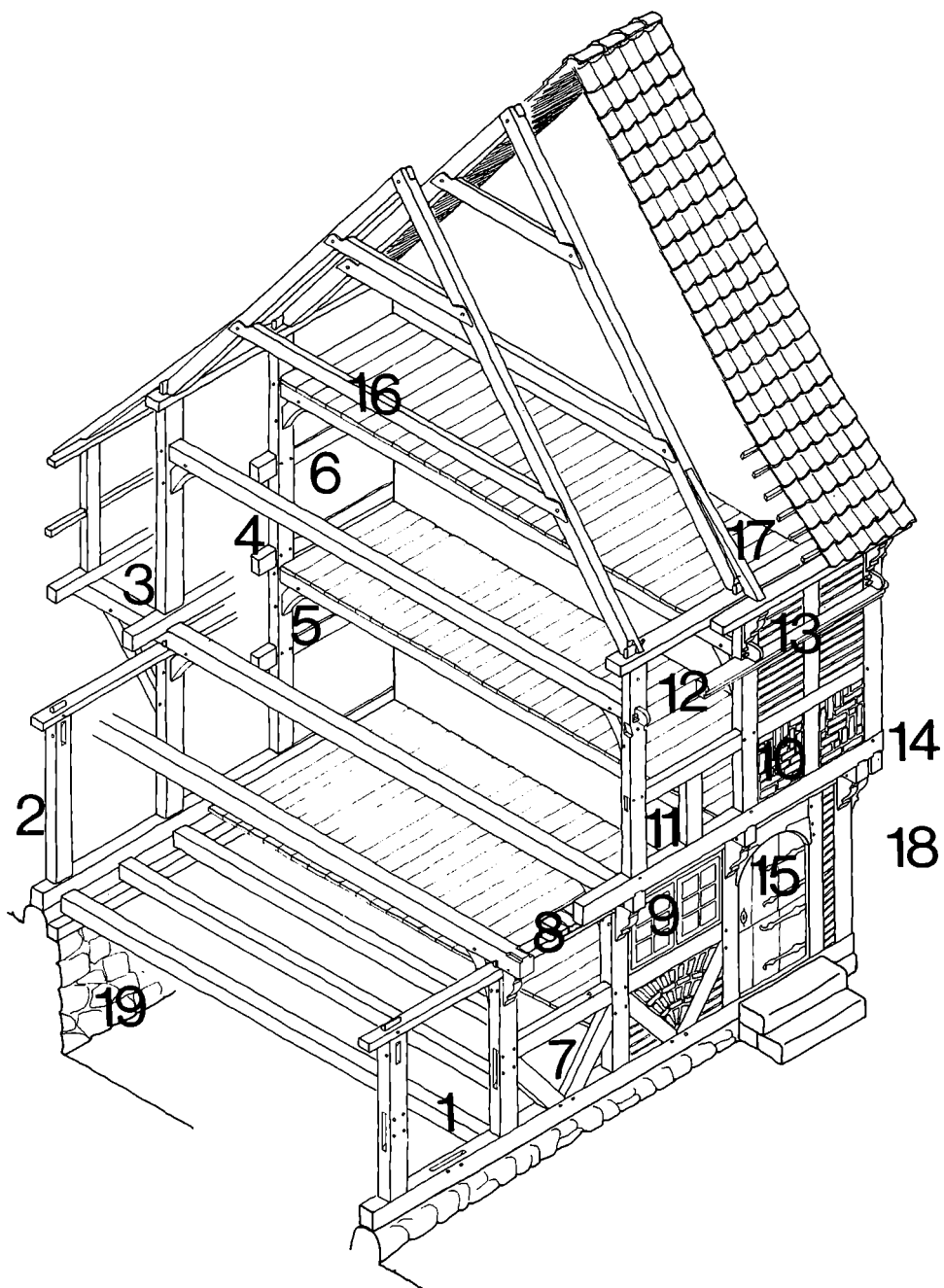
stolper, der evt. kan have været anvendt i den midterste skillevæg. Den nordre skillevægs rem løber ind fra hver sin side til et centralt beliggende, kampestenssat skorstensfundament (ca. 2 x 2 meter). Skillevæggens vestre del er fjernet, men to taphuller i remmen (afstand mellem naglehuller: 80 cm) viser en gennemgang indrammet af to stolper. Den østre del af skillevæggen er tidligt blevet estattet af en mur i munkesten. Umiddelbart op til skorstensfundamentet har der ligeledes været en gennemgang flankeret af to stolper (afstand mellem naglehuller: 102 cm). Remmen har her en affasning over indgangen. Kælderen har tidligere haft to kældernedgange fra gaden under 3. og 7. fag fra nord. Senere er der blevet brudt en kældernedgang fra portens hjørnefag til gården. Kælderen er sandsynligvis ikke ældre end den grundmurede bygning, men en del af de anvendte materialer - bulvæggen, bjælkerne og 30-40 cm brede gulv-

planker - er genanvendte materialer, rimeligvis fra den tidligere bygning på stedet.

Forhusets tilliggender er i dag reduceret til et 11 fag langt sidehus i to etager nord i gården, som har fået grundmuret gårdsiden samtidig med forhusets gårdside. Brandtaksationen fra 1761 beskriver gården som følger: Bygning langs gaden: 14 fag bindingsværk, 2 loft; sidehus nord i gård: 11 fag bindingsværk, 2 loft - bryggerhus; tværhus øst i gård: 8 fag bindingsværk, 2 loft; 3 fag bindingsværk, 1 loft i søndre side af gård. I brandtaksationen fra 1791 nævnes yderligere et 10 fags pakhus med 2 stokværk. Ifølge brandtaksationen 1801 er der sket en udvidelse af forhuset med 5 fag. Denne udvidelse kan kun være sket mod syd, da vi kender nabohusets eksistens helt op til omkring 1900. Udvidelsen passer også udmærket med, at hjørnehuset ned mod Trangstræde er blevet indlemmet, men senere igen forsvundet uden spor.

Bindingsværkets terminologi

- 1: Et fag består af to bindt plus vandrette forbindende remme. Et bindt er den lodrette skive af konstruktionen, som udgøres af et sæt stolper til gård- og gadeside forbundet af bjælker og afsluttet med et spærfag.
- 2: Stolpe, tappet i fodrem og toprem.
- 3: Etagedelt bindingsværk med svalegang.
- 4: Højstolpekonstruktion, opdelt i fire tavl af tre løsholter.
- 5: Indvendig kopbånd.
- 6: Løsholter.
- 7: Fyldtømmer, bestående af en løsholt og to skråstivere.
- 8: Fyldstykke, enten udmuret eller udfyldt med en fyldholt i træ.
- 9: Gadeside med etagefremkrægning båret af knægte.
- 10: Mønstermuret tavl. Tavl i gårdsider og gavle er ofte lerklinet på et tremmeværk af kæppe, også kaldt støjler.
- 11: Dok under løsholt.
- 12: Sidebånd, profileret. Båndet har konstruktivt samme funktion som løsholterne, men opnår som bånd ligeledes en dekorativ virkning. Bånd ved etageadskillelsen benævnes sidebånd. Placeret under vinduerne benævnes det vinduesbånd.
- 13: Tagskægsknægt. Ofte gentages samme knægttype anvendt ved etageadskillelsen. Tagskægsknægten er som regel blot naglet fast, mens etageknægten er tappet ind i stolpen.
- 14: Fremkræget gavl, benævnes ofte pragtgavl eller skuegavl.
- 15: Dørhammer, tilsvarende porthammer. Benævnes ofte hustavle, da bygherren her har ladet indskære en velment tekst samt sine og hustruens initialer og bomærke.
- 16: Spærfag. Det udgøres af to spærstænger og et eller to hanebånd.
- 17: Opskalkning af tag.
- 18: Etage eller stokværk.
- 19: Kampestensat kælder. Soklen alene, som er synlig fra gaden, benævnes ofte som en stensyld.

Litteratur

- Beresford, Maurice: *New Towns of the Middle Ages; Town Plantation in England, Wales and Gascony*, London 1967.
- Bergild, Merete og Jens Jensen: *Henrik Henriksen - stenhugger og billedsnider i Randers i 1600-tallet*. Historisk Årbog Fra Randers Amt, 1986, s. 21-36.
- Brunoe, Aage: *Randers. Historisk-topografisk Beskrivelse med Biografier*, 1924.
- Drøhse, Engelbert: *Gammel Pragtbygning paa Lille Torv i Randers*. Historisk Årbog Fra Randers Amt, 1937, s. 137-144.
- Engqvist, Hans Henrik: *Aalborg Bindingsværk*, 1968.
- Galthen, Matthias: *Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers*, 1802.
- Hansen, Knud Kjellerup: *Træk af Bindingsværkets Historie i Randers*. Historisk Årbog Fra Randers Amt, 1942, s. 5-32.
- Helle, Knut: *Kongssete og kjøbstad. Fra opphavet til 1536*. Bergen Bys Historie, bd. 1, Bergen 1982.
- Jansen, Henrik M., Tore Nyberg og Thomas Riis: *Danske byers fremvækst og udvikling i middelalderen. I: Urbaniseringsprocessen i Norden*. Det 17. Nordiske Historikermøde, bd. I, Trondheim 1977, s. 9-90.
- Jensen, Chr. Axel: *Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden*, 1933.
- Matthiessen, Hugo og Chr. Elling: *Gamle Købmandsgårde*, 1951.
- Matthiessen, Hugo: *Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund*, 1927.
- Molbech, C.: *Optegnelser paa en Udflugt til Jylland i Sommeren 1828*. Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst, III, 1829, s. 162-163.
- Norn, Otto: *Den borgerlige bebyggelse i tiden ca. 1550-1800*. Randers Købstads Historie, bd. I, 1952, s. 313-323.
- Pontoppidan, Henrik: *Randers før og nu*. Illustreret Tidende, bd. 27, 6.12.1885, s. 116-118.
- Randers Bys Vilkår og Artikler 1609*. Udg. af John Kousgård Sørensen, 1965.
- Randers Købstads Historie, I-II*, 1952.
- Randrop, Lauritz Nielsen: *Randers March 1698*, 1895.
- Riis, Thomas: *The Typology of Danish Medieval Towns*. Storia della Città, 18, Milano 1981.
- Rohde, Johan: *Gamle Gaarde i Randers*. Samlinger til jysk Historie og Topografi, VIII, 1880-81, s. 193-248.
- Spreckelsen, Povl von: *De gamle stenhuse i Randers*. Historisk Årbog Fra Randers Amt, 1955, s. 1-22.
- Vellev, Jens: *Arkæologiske undersøgelser i Randers 1873-1977*. HIKUIN, 3, 1977, s. 101-122.

Utrykte kilder

Nationalmuseet. Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Mogens Clemmensen. Notesbog nr. V.

R. Mejborgs tegningssamling.

Randers Lokalhistoriske Arkiv

Brandtaksationer fra Randers 1761-1870 m. registre.

Fotografisamlingen.

Matriculsprotokol for Randers Kiøbstad 1844.

Opmålinger af ældre bygninger i Randers. Teknisk Skole.

Aarhus Universitet. Specialebiblioteket

Else Marstrand: Randers bys topografiske udvikling i middelalderen. Hovedfagsspeciale, middelalderarkæologi, 1984. (Stencil).

Stedregister

Omtalte bygninger i Randers

Apostelgården (se Kirkegade 7).

Brødregade 23: 62, 94; ill.: 61.

Brødregade 24-26: 34-35, 37, 38, 76-77, 79; ill.: 34, 35, 38, 66, 76, 77.

Brødregade 25: 62, 93-95; ill.: 61, 62, 67, 93, 94, 95.

Bødkergården (se Storegade 11).

Calentegården: 15, 16.

Dronningborg Slot (se Gråbrødrekloster).

Dytmærskens 10: 78-79; ill.: 66, 78, 79.

Farvergården (se Kirkegade 9).

Gråbrødrekloster: 14, 23, 53; ill.: 23.

Helligåndshuset: 10, 18; ill.: 18.

Helligåndsklosteret: 14, 17, 18.

Houmeden 2-4: 30-31, 36, 37, 38, 73-75; ill.: 30, 31, 66, 73, 74, 75.

Houmeden 10: 48; ill.: 48.

Kirkegade 2: 15.

Kirkegade 7: 7, 46-47, 60; ill.: 46, 47.

Kirkegade 9: 62; ill.: 62, 67.

Kirkegade 12: 17.

Kirkegade 13 (se også St. Kirkestræde 2): 17, 32, 33, 38, 39, 50, 63; ill.: 18, 51, 67.

Kirkegade 14: 17.

Kirkegade 17: 31, 44, 84-86; ill.: 66, 84, 85, 86.

- Lille Rosengården: 59; ill.: 59.
- Lille Torv (se Østervold 1).
- Løveapoteket (se Torvegade 12).
- Middelgade 1: Ill.: 29, 37.
- Middelgade 6-8: 19.
- Middelgade 14: 19.
- Niels Ebbesens gård (se Storegade 13).
- Nygade 2: 70, 71; ill.: 20.
- Nygade 4: 19-22, 27, 32, 36, 70-72; ill.: 20, 22, 37, 66, 70, 71, 72.
- Nørregade 7: 64.
- Provstegade 2: 64, 89.
- Provstegade 6: 45, 62, 88; ill.: 44.
- Provstegården (se også Kirkegade 13): 18.
- Påskesønnernes hus (se Rådhusstorvet 7).
- Randers Amtsavis (se Nørregade 7).
- Randers Kloster: 84.
- Rådhusstræde 3: 89.
- Rådhusstræde 7: 89.
- Rådhusstorvet 1 (se Houmeden 2-4).
- Rådhusstorvet 7: 16-17; ill.: 16, 17, 36.
- Rådmand Jens Jensens gård (se Storegade 13).
- Sct. Clemens kirke: 14, 17.
- Sct. Mortens kirke: 14.
- Storegade 9: 63; ill.: 67.
- Storegade 10: 42, 45-46, 91; ill.: 46.
- Storegade 11: 37, 38, 63, 87, 90; ill.: 67, 87, 90.
- Storegade 12: 42.
- Storegade 13: 7, 37, 42, 44, 45, 47, 52, 62, 87-89, 92; ill.: 42, 44, 49, 50, 67, 87, 88, 89.
- Storegade 14: 42, 43, 44, 62; ill.: 43, 52, 66.
- St. Kirkestræde 2 (se også Kirkegade 13): 39, 40, 45, 80-83, 89; ill.: 33, 34, 40, 66, 80, 81, 83.
- St. Kirkestræde 6 (se også St. Kirkestræde 2): 56, 63, 83, 89; ill.: 55.
- Store Rosengård (se Vestergrave 42).
- Søndergade 1: 40; ill.: 40.
- Søndergade 6: 89.
- Søndergade/Tørvebryggen (se Søndergade 6).
- Torvegade 6: 40, 48.
- Torvegade 11: 15, 19, 89.
- Torvegade 12: 7, 32-33, 37, 39, 82; ill.: 32, 33, 67.
- Torvegade 14: 50, 89.
- Torvegade 18: 15.
- Torvegade 21: 7; ill.: 29, 38, 56.
- Vestergade 35: 63.
- Vestergrave 28: 42, 43; ill.: 45.
- Vestergrave 30: 42, 43; ill.: 45.
- Vestergrave 41: 89.
- Vestergrave 42: 59, 63.
- Vestergrave 44: 44, 85.
- Vestergrave 46: 42, 43, 45, 88.
- Vestergrave 48: 42, 43, 91-92; ill.: 66, 91, 92.
- Vestergrave 50: 52.
- Vor Frue kirke: 11, 40.
- Vor Frue kloster: 11, 14, 16.
- Windtmølles hus (se Østervold 1).
- Østergade 13-15: Ill: 58.
- Østervold 1: 64; ill.: 63.

Navneregister

Ancheren, Peder (1587-1655), købmand, skibsreder, borgmester. Byggede 1618 hørneejendommen Torvegade/Houmeden, matr.nr. 349-351: 40.

Bay, Jens Hansen (-1597-1616-), kirkevæрге, g.m. Maren Christensdatter Bang. Byggede 1613 Torvegade 14, matr.nr. 344: 50.

Benzon, Mads Hansen (d. 1673), borger-skab 1641, borgmester, g.m. Johanna Christophersdatter Hemmer. Byggede 1667 »Apostelgården«, Kirkegade 7, matr.-nr. 244: 46.

Bergild, Merete (f. 1946), kunsthistoriker: 39.

Brunoe, Aage, topografisk forfatter: 7.

Christian III, konge (1503-34-59): 23.

Clemmensen, Mogens (1885-1943), arkitekt, arkæolog: 7.

Cortsen, Claus (1673-1740), købmand. Byggede 1718 en gård i Horsens på Søndergade: 60.

Dahlerup, Vilh. (1836-1907), arkitekt: 7.

Engqvist, Hans Henrik (f. 1912), arkitekt: 76.

Galthen, Matthias (1734-1812), teolog, historisk forfatter: 80.

Groningen, Mikkel van (-1598-1610-), billedskærer i Hornslet: 50, 81.

Henriksen, Henrik (-1624-ca. 1656), billedsnider i Randers: 39, 46.

Holm, Hans J. (1835-1916), arkitekt: 7.

Jacobsen, Niels (1556-1624), købmand, rådmmand, borgmester. Byggede Torvegade 12, matr.nr. 345. Epitafium over ham og hans hustru Maren Pedersdatter Lassen i Sct. Mortens Kirke: 32.

Jensen, Chr. Axel (1878-1952), kulturhistoriker, museumsmand: 7, 47.

Jensen, Jens (-1643-1661-), rådmmand, g.m. Maren Jensdatter. Byggede 1643 Storgade 13, matr.nr. 8: 42, 87.

Jensen, Jens (f. 1946), kunsthistoriker: 39.

Jensen, Lauridtz fra Essenbæk (-1687-1706-), billedskærer: 47.

Knud 2. den Hellige, konge (ca. 1043-80-86): 11.

Kornerup, Jacob (1825-1913), arkæolog, antikvarisk tegner: 7, 47.

Løgstrup, Knud (f. 1928), købmand: 89.

Mammen, Søren Andersen (1703-1776), købmand, g.m. Karen Mikkelsdatter. Byggede 1741 Lille Rosengård i Vestergrave, matr.nr. 208: 59.

Matthiessen, Hugo (1881-1957), kulturhistoriker, museumsmand, skribent: 7.

Mejborg, Reinhold F. S. (1845-1898), tegner, bygningsarkæolog: 7, 52.

Molbech, Christian (1783-1857), historiker, sprogmmand: 64.

Nielsen, Christen (-1663-), handelsmand. Byggede 1663 Brødregade 25, matr.nr. 80: 93.

Nielsen, Mogens (1591-1648), tolder, rådmmand, g.m. Mergrete Povelsdatter. Byggede 1626 St. Kirkestræde 2, matr.nr. 394. Ligsten i Sct. Mortens Kirke: 39.

Norn, Otto (f. 1915), kunsthistoriker, museumsmand: 7, 45.

Pirsen, Povl (= Povl Pedersen Skriver) (d. 1607), rådmmand. Byggede 1593 Badstuegade 2 i Århus: 31.

Pontoppidan, Erik (1698-1764), teolog, topograf: 53.

Pontoppidan, Henrik (1857-1943), forfatter: 9-10.

Rohde, Johan Gudmann (1856-1935), maler: 7, 39-40.

Simonsen, Søren (1711-1791), borgmester, tolder: 89.

Skeel, Jørgen (1578-1631), adelsmand, rigsråd: 46.

Skov, Mogens (-1570-1602), rådmand. Byggede ca. 1570 hjørneejendommen Kirkegade/St. Kirkestræde, matr.nr. 394: 33, 81.

Skov, Peder Mogensen (1592-1647), rådmand, g.m. Karen Rasmusdatter. Byggede 1642 Storegade 10, matr.nr. 294. Ligsten i Sct. Mortens Kirke: 45.

Stauning, Mathias Kiølholt (ca. 1730-

1789), amtsforvalter. Byggede 1771 magasinhuset i St. Kirkestræde, matr.nr. 394: 56, 82.

Steens, Bodil Andersdatter (d. 1716), oldfrue på Dronningborg: 50.

Thrugundis (d. 1170), nonne i Randers: 11.

Trap, Jens Peter (1810-1885), topograf: 7.

Uldall, Fritz (1839-1921), arkitekt, arkæolog: 19.

Windtmølle, Jens Mortensen (1728-1801), tobaksoplagskommissær. Byggede 1771 bygningen på Lille Torv, matr.nr. 706: 64.

Zehngraf, Nielsine (ca. 1848-1932), fotograf i Randers: 7.

Niels Erik Jensen og
Jørgen Ganshorn er
begge arkitekter m. a. a.
og driver tegnestue med
bygningsrestaurering
som speciale.

I fællesskab har de skrevet
»Byens huse« i værket
Kalundborgs Historie
(1983) og

»Om byggeskik og
vedligeholdelse« (1985).

N. E. Jensen har skrevet
»Et stykke af Lyngby:
Registrant over Bonde-
byens bygninger« (1981).

ISBN 87-87416-26-3